

Hållbar fågeljakt

– ett bidrag till biologisk mångfald

Hållbar fågeljakt

– ett bidrag till biologisk mångfald

I denna skrift har vi samlat fakta och information om många av de olika områden som har direkt beröring med och betydelse för **Hållbar fågeljakt** och den ekosystemtjänst som denna verksamhet innebär.

Skriften är framtagen av Wildlife Estates (WE Sweden) och den svenska avdelningen av Internationella Viltförvaltningsrådet (Conseil International de la Chasse – CIC) i samarbete med olika organisationer och forskare inom området.

Innehåll

Inledning	5
Hållbar Fågeljakt – en introduktion	9
Fältvilt och det moderna odlingslandskapet	14
Fågeljakt och biologisk mångfald	17
Uppfödning och utsättning	28
Utsättning och den vilda faunan	34
Jaktetik och djurskydd	38
Hunden och fågeljakten	41
Fågeljakt i Sverige i dagsläget	46
Viltkött – ett klimatsmart livsmedel	48
Avslutning	51
Summary	52
Jaktetiska Riktlinjer – Svenska Jägareförbundet	54
Litteraturreferenser	57

Redaktör: Torsten Mörner, torsten.morner@telia.com

Foto: Torsten Mörner och Poul-Erik Jensen

ISBN 978-91-519-7631-0

Kontaktpersoner:

Wildlife Estates: Gustav Hagemann v. L., gustav@ruuthsbo.se
Internationella Viltförvaltningsrådet, torsten.morner@telia.com

I dagens samhälle ställs, med all rätt, krav på att jakt ska bedrivas på ett etiskt och biologiskt uthålligt sätt. Ambitionen och syftet är en klok förvaltning av viltstammarna. Begreppet hållbar utveckling etablerades av FN i Brundtland-rapporten 1987 och handlar om att långsiktigt bevara vattens, jordens och övriga ekosystems produktionsförmåga. Detta tankesätt är helt naturligt för jägare i utövandet av hållbar jakt.

Viltet är en fantastisk resurs som berikar naturen och stärker den biologiska mångfalden. Samtidigt är jakten ett kulturarv som ger jägarna många fina upplevelser i naturen och ett naturligt producerat, klimatneutralt och vällsmakande viltkött.

Alla former av jakt omfattas av strävandet efter hållbarhet, såväl älgjakt som jakt på rovdjur, såväl småviltsjakt som fågeljakt och innefattar med självklarhet även hanteringen av, och jakten på, vilt som föds upp för att senare sättas ut i naturen.

När det gäller jakt på utsatt fågel råder enighet om att uppfödningen, vården av fåglarnas naturliga miljö, själva utsättningen i naturen och jakten ska bedrivas på ett sådant sätt att den kan definieras som **Hållbar fågeljakt**.

Flera organisationer, såväl svenska som utländska, har tagit fram etiska och biologiskt grundade riktlinjer för hur en **Hållbar fågeljakt** ska uppnås.

I dessa dokument finns:

Utbildningskrav.

Riktlinjer för uppfödning av fasan, rapphöna och gräsand

Information om hur utsättning för jaktändamål ska gå till.

Ett viktigt krav för att en gård eller mark ska anses följa riktlinjerna i **Hållbar fågeljakt** är att området där fåglarna ska släppas ut ska vara en för arten lämplig omgivning. Tillgång till föda, vatten och skydd ska vara god och antalet fåglar ska anpassas till biotopens bärighet, det vill säga områdets lämplighet att ta emot dem.

När det gäller uppfödning ska målet vara att fåglarnas utveckling vad gäller fysiologi, beteende och hårdighet ger dem goda förutsättningar för att anpassa sig till ett liv i det vilda.

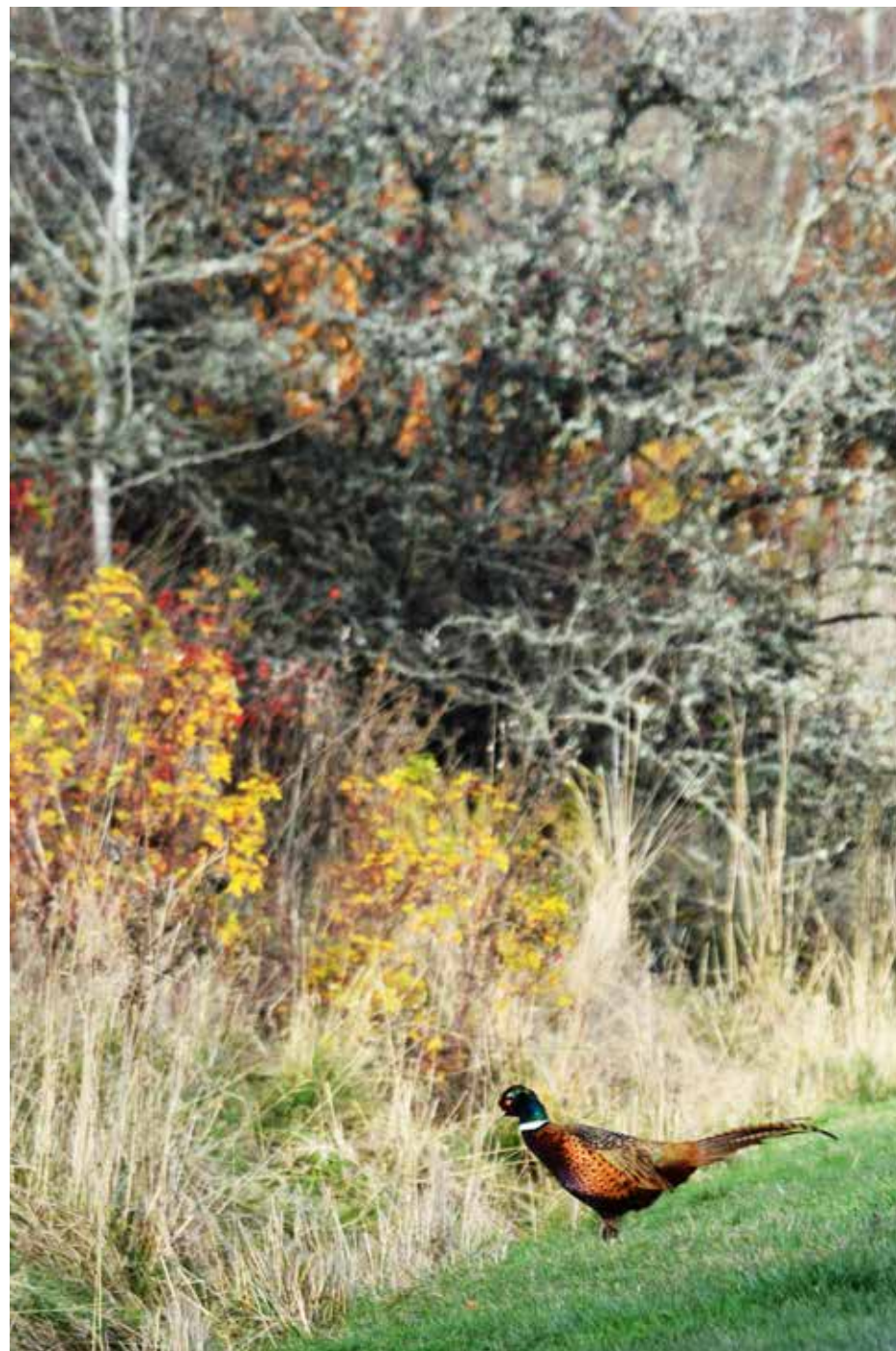
Erfarenheten visar att det stora flertalet av dem som sätter ut fågel i vårt land gör stora naturvårdsinsatser. De skapar en livsvänlig miljö för dessa arter, vilket också leder till ökad biologisk mångfald och positiva effekter på ekosystemet i stort.

Denna naturvårdsinsats är en viktig ekosystemtjänst och därtill ett mycket viktigt bidrag till Sveriges ambitioner att leva upp till Konventionen om Biologisk Mångfald (CBD). Förutom ökade möjligheter till jakt uppnås också ett antal positiva effekter på miljön, inkluderande växter och många olika typer av djur, inte bara det jaktbara viltet.

Svensk och internationell forskning visar att de förbättringar som görs när man släpper ut fågel ökar den biologiska mångfalden, vilket i sin tur kan bidra till ökad produktivitet i jordbruket och ge färre problem med exempelvis skadeinsekter.

Vid en bedömning av utsättning av fågel och jakt på dessa, är det viktigt att man tar med alla de positiva effekter för naturvården och ekosystemet som blir resultatet av en hållbar fågeljakt. Att man tar hänsyn till detta är en förutsättning för att det djupa engagemang och omfattande insatser som idag görs på många marker och gårdar ska fortsätta även i framtiden.

Ett minskat intresse blir negativt för den biologiska mångfalden och försämrar motivationen för det viktiga arbetet för en varierad, bärkraftig och levande landsbygd.

Hållbar Fågeljakt – en introduktion

Jakt är en av de äldsta kulturella aktiviteterna, och en av flera förutsättningar för att vi inom stora delar av vårt land fortfarande ska ha en levande landsbygd.

Jakten engagerar väldigt många människor. Människor från alla åldrar och samhällsskikt. Det är helt enkelt en av de viktigaste aktiviteterna och det gäller flera former av jakt. Från älgjakten till jakt på fågel.

Jakt efter vilt kan bedrivas på många olika sätt.

När det gäller fågeljakt kan man dela in den jakten i fyra olika former:

- Uppflogsjakt med stående eller stötande hund.
- Jakt på sträckande fågel.
- Klappjakt.
- Jakt på toppfågel.

I Sverige är cirka 30 olika fågelarter tillåtna för jakt. Det är också tillåtet att föda upp raphöns, fasaner och gräsänder, för att sedan släppa ut dem i naturen. Dels för att man ska kunna bedriva en hållbar jakt och dels för att stärka vilda bestånd.

Det är mycket små skillnader i sättet att jaga vilda fåglar och fåglar som är uppfödda i hägn och sedan utsatta i naturen.

De övergripande målen för all viltförvaltning är friska viltstammar i balans med fodertillgång och miljö, biologisk hållbarhet med marker och vatten som förvaltas långsiktigt, hållbarhet i livsmedelsproduktionen, folkhälsoaspekterna och drivkrafterna bakom dessa dimensioner. Medlen är intäkterna från kött och fisk, jaktturism, hundverksamhet och annat som kan generera inkomster till förvaltningen.

Baserat på kommentarer från många markägare som lägger ner tid, kraft och pengar på viltvårdande åtgärder och biotopförbättringar inom ramen för det i övrigt moderna jordbruket, är intresset ofta själva drivkraften för det vilda och för jakten.

Man upplever ett ”härlighetsvärde” – en särskild icke-monetär tillfredsställelse – i att kunna kombinera ett modernt jordbruk med biotopförbättrande åtgärder och att tillföra landskapet sådana kvaliteter att man kan släppa ut fåglar, som kan förvaltas och jagas. Här finns också en upplevelseaspekt. Det finns ett stort intresse för att ta del av rika, levande landskap. Både allmänt och ur ett turistiskt perspektiv.

Vad är Hållbar jakt?

Det finns ingen etablerad definition av vad ”**Hållbar jakt**” innebär.

En tänkbar definition skulle kunna vara:

*”**Hållbar jakt**” är en uthållig och anpassningsbar förvaltning av vilt och landskap, som sker i samklang med naturen och samhället. Detta bidrar till en hög biologisk mångfald, en levande landsbygd och säkrar en god etik, från jord till bord.*

Vad som gäller för ”**Hållbar jakt**” gäller för alla former av jakt, och i denna skrift fokuseras på den jakt på fåglar som kan benämnas ”**Hållbar fågeljakt**”.

Många diskussioner inom de olika former av jakt som bedrivs kan samlas under denna rubrik – **Hållbar fågeljakt**. Detta därför att allt fler jägare och viltförvaltare anser att hållbarhet i struktur och utövande av jakten och viltförvaltningen är mycket viktigt och en förutsättning för att man ska kunna fortsätta att jaga.

Biotopfrämjande arbete

En grundläggande och viktig åtgärd när det gäller ”**Hållbar fågeljakt**” och utsättning av fågel är att fåglarna släpps i en miljö som har en hög biologisk mångfald, som ger dem möjlighet att överleva utan att de är helt beroende av stödåtgärder i form av exempelvis utfodring. Miljön som fåglarna släpps ut i ska vara anpassad till de krav som respektive art ställer.

Dessa krav på biotopens utseende innebär bland annat:

Där ska finnas naturligt foder och vatten för både ungfåglar och vuxna fåglar.

Skydd för väder och vind

En långsiktig förvaltning med sikte på en hög biologisk mångfald.

Uppfödning och utsättning

Uppfödning, utsättning och jakt på vilt är en gammal tradition i Europa och i Sverige (Danell et al., 2016; Wiberg & Gunnarsson, 2007).

Historiskt har våra kungar med varierande framgång experimenterat med att importera och sätta ut (dvs släppa ut i frihet) önskat jaktvilt, allt från sobel till dovhjort och kanin. Fasanen importerades redan på 1200-talet till Tyskland från Asien, och i Danmark nämns den första gången år 1562. Till Sverige kom den som krigsbyte under 30-åriga kriget, och uppfödning av fasaner skedde första gången på 1700-talet.

Regelrätt uppfödning och utsättning för jakt blir en någorlunda vanlig företeelse först under 1800-talet. (Danell et al., 2016).

Den uppfödningen och utsättningen skedde dels för att återskapa vilda fågelstammar, t ex raphönan, i olika delar av vårt land, dels utsättning för jakt och då kanske vanligast fasan. Utvecklingen från 1800-talet har på många sätt förändrat verksamheten och har idag också fått en inriktning på att förbättra biotoperna för det utsatta viltet, vilket indirekt gynnar den biologiska mångfalden, inkluderande alla växter och djur. En inriktning och form till att bli vad vi idag benämner ”**Hållbar fågeljakt**”.

Fågeljakt

Rapphönsjakt sker vanligast med stående eller stötande hund.

Fasan jagas antingen med klappjakt eller med stående eller stötande hund.

Jakt med stående hund innebär att hunden söker av ett område framför jägaren, mot vinden, och när den känner doften av en fågel fattar den stand. Den står då helt still med ”frusen kropp” och riktar nosen mot den tryckande fågeln. Jägaren ger hunden ett kommando och hunden stöter upp fågeln för att den ska kunna skjutas i uppfloget.

Jakt med stötande hund går i princip till på samma sätt, men här fattar hunden inte stand utan stöter upp fågeln direkt framför jägaren. Hunden söker hela tiden bara i jägarens omedelbara närhet, cirka 10 till 15 meter från jägaren.

Vid klappjakt går en kedja av människor och hundar, benämnd drevkedja, över ett markområde och driver på så sätt fasanerna mot en utplacerade kedja av skyttar, som skjuter fasanerna när de flyger över skyttekedjan.

Gräsandsjakt kan dels bedrivas som uppflogsjakt, dels som sträckjakt. Vid uppflogsjakt går en kedja av människor och hundar i kanten av ett vatten eller del av en sjö och får på detta sätt fåglarna att flyga över de skyttar som finns utplacerade runt vattnet.

Man kan också jaga gräsänder och andra änder, som flyttar förbi vattenområdena, i form av sträckjakt på sensommaren eller hösten när de flyger mellan födo- och viloplatser vid olika tider på dygnet. Man placerar då ut jägarna i terrängen, och skjuter fåglarna när de passerar över.

Viltkött och Hållbar jakt

Jakten bör idag också kopplas till diskussionen om en hållbar livsmedelsproduktion. Flera aktörer i samhället, från forskning till näringsliv och ideella organisationer, arbetar med frågan hur vi ska kunna producera livsmedel till allt fler människor. Samtidigt som vi måste hushålla med resurserna och också använda färre resurser för att mätta fler.

I detta sammanhang är ett optimalt nyttjande av naturresurserna en grundläggande förutsättning för mänsklig fortlevnad. Viltkött, som är ett naturligt producerat, klimatsmart och mycket näringsrikt livsmedel, är en naturlig och förnybar resurs i och med att det varje år tillkommer nya ungdjur.

Där det produceras viltkött finns det vilt, och där det finns en långsiktig tillgång på frilevande vilt finns det också både artmångfald och en fungerande ekologi – naturlig eller delvis skapad och påverkad av människan.

För Sveriges kan det konstateras att produktion av kött av frilevande vilt i sig är ekologisk och att den huvudsakligen sker antingen på andra ytor än jordbruksmark, eller på ytor som parallellt används som jordbruksmark.

Trots den idag stora mängd viltkött som vår natur producerar finns det möjligheter att öka produktionen. Detta måste då ske i samråd med jord- och skogsbruket så att de ökande viltstammarna inte belastar vare sig miljön eller skogs- eller lantbrukets produktionsresurser.

En på så sätt ökad viltköttproduktion skulle kunna kopplas till Agenda 2030 och delmålet 2:4; hållbar livsmedelsproduktion. Rätt nyttjande kan viltförvaltning och jakt alltså hjälpa oss att leva upp till Agenda 2030 – och därmed till en hållbar livsmedelsproduktion.

Att korrekt förvalta viltet som resurs i kulturlandskapet och att gradvis optimera dess avkastning i form av kött, skinn eller annat som vi får från det döda viltet, samt de upplevelser viltet ger oss är djupt rotad i den nordiska kulturen. Detta inte minst för att komplettera eller rentav avlasta de traditionella livsmedelssystemen, och att göra det med långsiktig hållbarhet och en god produktionsetik för ögonen – det är **Hållbar jakt**.

Många gårdar runt om i vårt land ägnar sig åt utsättning av fågel och därefter åt själva jakten. Det stora engagemanget, innebär också att de olika praktikerna diskuterats internt i flera år inom och mellan verksamheterna, men också i den allmänna opinionen. Bland dem som ägnar sig åt utsättning och jakt har de etiska frågorna diskuterats flitigt och också aktivt kopplats till själva utövandet.

Detta har resulterat i en övergripande policy för uppfödning, utsättning och jakt på fågelvilt som organisationerna Svenska jägareförbundet, Viltmästareförbundet, Sveriges Jordägareförbund, LRF och Svenska Kennelklubben står bakom. *Se sid 54.*

Sammanfattningsvis kan anföras att de gårdar och marker som uppfyller kraven för **Hållbar fågeljakt** ska anpassa biotopen där fåglarna släpps ut så att den utgör en för arten lämplig biotop, så att det finns möjligheter för djuren att anpassa sig till ett liv i det vilda och tillgodose sitt behov av föda, vatten och skydd. Antalet fåglar ska också anpassas till biotopens bärighet så att det inte sker en överbeläggning. Om det sker en uppfödning på gården ska denna bedrivas så att fåglarnas utveckling vad gäller fysiologi, beteende och hårdighet ger dem goda förutsättningar för att anpassa sig till ett liv i det vilda.

Görs detta på ett riktigt sätt kommer utsättningen att leda till en ökad biodiversitet och skapa förutsättningar för att etablera och öka förekomsten av både växter och djur. Då uppfyller man kriterierna för att kunna anföras att man bedriver en **Hållbar fågeljakt**.

Fältvilt och det moderna odlingslandskapet

Uppfödning, utsättning och jakt på fågel är idag en vital näring på landsbygden och är tillsammans med övrig viltförvaltning sannolikt de enda verksamheter som kraftfullt och på "egna ben" bidrar till både återskapande av biotoper och våtmarker och till att bevara just de miljöer som är en förutsättning för ett artrikt kulturlandskap.

Jordbruket har under årens lopp ständigt effektiviserats och rationaliserats vilket lett till att diken, mörkelgravar, åkerholmar och många kantzoner har försvunnit. Maskinerna har blivit större, åkrarna bearbetas snabbare och effektivare och det finns ofta få små livsmiljöer kvar för dessa fåglar där de kan hitta föda, vatten och skydd. Ett hårt drivet och rationaliserat lantbruk leder inte sällan till att färre våtmarker skapas. Betydligt färre arter, inte minst pollinatörer, kan överleva i dagens jordbrukslandskap.

I detta rationaliserade lantbruk saknas i många områden det mesta fältvilt som fasan, rapphöns, vaktlar och rallfåglar. Det moderna jordbruket medför ofta att miljön och fodertillgången för viltet inte beaktas, varför de förbättrande åtgärder som sker när man sätter ut viltfågel skapar "oaser" av bra livsmiljöer i landskapet.

Här kan dock påpekas att ett rationellt och modernt jordbruk trots allt är förenligt med avsättning av ej produktiva ytor som kan gynna viltet. Ta till exempel våtmarker för att minska näringsläckage och etablering av fånggrödor, kantzoner och liknande och att dessa åtgärder gynnar miljön, minskar avgången av växtgaser och närsalter, samt gynnar pollinerare och rovinsekter. Stöd för detta finns i den övergripande jordbrukspolitiken, både nationellt och internationellt.

Man kan därför se utsättning av fältvilt som fasan och rapphöna som ett försök att få tillbaka – eller åtminstone att emellanåt få se – vilda djur i dagens jordbrukslandskap. Det ger också en möjlighet att genom jakt förvalta populationerna och på så sätt tillgodogöra sig viltköttet.

Endast på gårdar intresserade av vilt skapas miljöer där det vilda trivs, vilket även skapar en möjlighet att jaga djuren och på så sätt också tillgodogöra sig ett naturligt producerat och klimatsmart viltkött. Skapandet av lämpliga miljöer gynnar dessa arter och även den biologiska mångfalden i bred bemärkelse, vilken i många fall i stort sett saknas på marker där inga fåglar sätts ut eller jakt inte bedrivs.

Det finns dock en del undantag i Sverige där det traditionella jordbruket inte är så storskaligt, bland andra Öland, Gotland och vissa delar av Skåne och Halland. Här finns vilda bestånd av fasan och raphöna. Inom dessa områden är traditionen fortfarande stark att vårda miljön och den biologiska mångfalden så att man gynnar så kallade fältviltarter, de som lever i det öppna landskapet.

De personer som engagerar sig i utsättning av fältvilt investerar nästan alltid omfattande resurser i form av tid och pengar för att skapa miljöer för att fältviltet skall överleva. Resultatet blir ofta att de åtgärder som primärt genomförs för fasan och raphöna skapar mångfald i landskapet. Detta i sin tur gynnar annat jaktvilt, till exempel fälthare, men även icke jagade arter som vaktlar, rallfåglar, lärkor, vipor med flera.

Detta är arter som i jordbrukslandskapet har en nedåtgående trend, dvs är hotade, och där varje positiv åtgärd som kan gynna dessa arter måste ses som en framgång.

Utsättning av raphöns sker av flera skäl. Engagerade markägare vill ofta stärka eller återskapa förekomsten av denna art på sina marker. Jakten ger kött och ekonomisk avkastning, kött för husbehov och kan vara en del av gårdens verksamhetsgrenar som bidrar till intäkter. Vidare ger utsättning av dessa fåglar en chans för intresserade hundförare att träna sina hundar under kontrollerade former.

När det gäller ändarna är förhållandena likartade. De är inte hotade, men ett populärt jaktvilt. Inom de områden där gräsänder sätts ut, skapas våtmarker för att fåglarna skall leva och trivas i miljön, vilket medför att en gynnsam biotop samtidigt skapas för många andra fågelarter, samt även amfibier, kräldjur och insekter. Ett samband som är belagt i forskningen, vilket redovisas i kommande kapitel.

Sammanfattning:

Utsättning av fåglar innebär också en förbättring av livsmiljön för det mesta fältviltet. Genom jakten skapas en möjlighet för markägaren att investera resurser i att förbättra miljön, så att den biologiska mångfalden i allmänhet ökar markant.

Fågeljakt och biologisk mångfald

Det finns en stor mängd litteratur kring bruket att föda upp, sätta ut och jaga det vilda. En gång i tiden förekom detta företrädesvis på de stora gårdarna. I dagsläget bedrivs dock detta på gårdar av alla storlekar och utsättningen av fågel på mindre gårdar och marker är i samma storleksordning som på större gårdar.

På många gårdar finns nuförtiden också en viltmästare anställd som sköter jakten, viltförvaltningen och utsättning av fågel. Det som förenar viltmästaren och dennes arbetsgivare i att lägga ner tid och pengar på viltförvaltningen, skapande av gynnsamma biotoper för viltet och utsättning av fågel, tycks vara kärleken till det vilda och till jakten.

Att jaga, att bära hem eget kött eller att bara njuta av allt levande liv och den biologiska mångfalden kring en våtmark är för många en tydlig motivation för att satsa på arbetet med att skapa gynnsamma miljöer för fågel och vilt.

Fågelutsättning förr i tiden

Naturvårdsverket anger att fasanen infördes till Sverige under 1700-talet, då som ett exotiskt inslag runt slott och herresäten. Redan på 1850-talet skriver Bismarck i sin resedagbok att han besökt Näsbyholm i Skåne och där studerat ett så kallat fasaneri där målsättningen var att skapa jaktbara, vilda populationer av fasaner. På den tiden var fågeln ett relativt nytillkommet inslag i faunan. Fasanen betraktas numera, tillsammans med den likaledes införda dovhjorten, fältharen, kaninen och kanadagäsen, som en naturlig art i kulturlandskapet.

Rapphönan är en inhemsk fågel och fossilfynd av denna art finns redan från 500-talet. Utsättningar av rapphöns har förekommit sedan 1500-talet. Arten tycks ha expanderat under 1800- och 1900-talen och fanns i de flesta jordbruksområden i hela Sverige. Den var vanlig, till och med så långt norr ut som i Dalarna, Hälsingland och Medelpad. Idag finns inga rapphöns kvar i dessa områden.

Även gräsanden är en inhemsk fågelart som funnits i vårt land under tusentals år. Den var enligt litteraturen en vanlig fågel under medeltiden men försvann under 1800-talet från många områden. Efter dansk förebild började man då föda upp och släppa ut gräsänder för jakt, men denna verksamhet blev vanligare först under 1950-talet.

Det finns idag många "tyckanden" i en ganska snäv debatt, som oftast baseras på okunskap om hur verksamheterna bedrivs. Kritiken fokuseras dels på uppfödningen, dels på själva jakten och dödandet av fåglar, och man berör inte de positiva värden och den ökade biologiska mångfalden som hela verksamheten skapar.

Forskning om utsättning av fågel

Det finns en uppsjö av forskningsresultat från de senaste 20 årens forskning, både nationell och internationell. Fokus ligger på uppfödning, utsättning och jakt på fågel och man belyser det positiva med denna verksamhet. Denna forskning visar att de biotopförbättrande åtgärder som utförs i samband med att markägare sätter ut fågel medför många positiva resultat för den vilda fågelfaunan. Framförallt har detta studerats i Storbritannien: www.gwct.org.uk/farming/research.

Då en hel del av resultaten kommer från brittisk forskning, anförs ibland att det inte går att jämföra brittiska förhållanden med svenska. Svaret på en sådan invändning måste vara att det beror på metoden. Om forskningsmetoden har kraft att generalisera resultaten utöver lokala förhållanden, är en sådan invändning meningslös, eller möjligen betingad av andra skäl än de fakta som faktiskt finns.

Detta innebär, enkelt uttryckt, att ju mer generella mönster som redovisas, desto högre giltighet också på andra arenor. Det finns således utländska forskningsresultat som är relevanta även för svenska förhållanden. Tillsammans tecknar de bilden av giltiga samband.

De svarar på frågorna:

Är detta bra eller dåligt? Vilka samband är intressanta – och varför?

Forskarna vid den välrenommerade institutionen *Game and Wildlife Conservancy Trust (GWCT)* i England jämförde för 15 år sedan 80 områden där man aktivt vårdade och jagade viltet, med 80 områden utan aktiv förvaltning, där naturen antingen lämnats att sköta sig själv eller brukades aktivt som produktionsmark för mer konventionell produktion. Resultaten av jämförelsen var att viltförvaltade områden uppvisade en bättre och mer mångsidig vegetationsstruktur.

Konsekvent bedrivet viltvårdsarbete resulterar i en gynnsammare biotop för viltet, mycket tack vare den mer skiftande vegetationen som blir resultatet av en aktiv förvaltning. Detta påverkar också artrikedomen bland djur och insekter. Ett tydligt resultat av detta är att så kallade songbirds, det vill säga de flesta småfåglar, oftast tättingar, uppvisar en större mångfald i just viltförvaltade områden, alltså områden där det bedrivs jakt.

Olika studier visar att det särskilt är trastfåglar och vadare som verkar gynnas av konsekvent viltvårdande och uppfödande verksamhet. (Sage, Ludolf, Robertson, 2004, *The ground flora of semi-natural woodlands in pheasant release pens in England*, Elsevier at www.sciencedirect.com).

När det kommer till uppfödningens anläggningar för till exempel fasaner, har det i den svenska debatten hävdats att storskalig uppfödning medför negativa effekter.

Resultaten från en tidig studie visar också att i det direkta närområdet där fåglarna släpptes ut, tenderade utsättning i och för sig att gynna vedartade växter på känsligare växters bekostnad, vilket är en potentiell nackdel. Men detta faktum gällde enligt samma rapport bara en begränsad tid efter utsättningen. Balansen återställdes successivt sedan utsättningsplatsen flyttades. Det intressanta i resultaten var dock att de marker som låg omkring utsättningsplatser vann i artrikedom, både på växt- och djursidan, jämfört med konventionellt brukade områden.

Vad har då utsättning och jakt på fågel för effekter som kan relateras till långsiktig hållbarhet?

Brittiska forskare studerade under sex år förekomsten av olika arter, samt förekomsten av så kallade indikatorarter i landskapet, det vill säga andra arter än de jaktbara som indikerar en ökad biologisk mångfald. Resultaten var förbluffande, men kanske inte förvånande för den som arbetar med viltförvaltning. Det visades att en aktiv viltförvaltning, med jakt som också innehöll aktiv kontroll på rovdjur, tydligt gynnade mångfald och artrikedom i de studerade områdena.

Där det fanns kunniga och aktiva jägare, fanns det också fler arter.

Effekter på övrig fauna vid utsättning av fågel

I Sverige förvaltas en stor del av de privatägda, större markerna av viltmästare.

Kunskapsnivån hos dessa är fullt i nivå med de engelska gamekeepers som skötte de marker som förvaltades i forskningsexemplet ovan. Man pekade i sina slutsatser på att fler insatser för att integrera viltförvaltning och jakt med traditionellt lantbruk borde göras, med omsorg om både stabila och hotade arter.

(Stoate, Szczur, 2001; "Could game management have a role in the conservation of farmland passerines? A case study from a Leicestershire farm", *Bird Study* nr 48, *British trust for Ornithology*).

Här har lantbrukssidan ett stort ansvar. Liknande resultat finns också redovisade i senare forskning, exempelvis i Annelie Jönssons avhandling om raphöns och jordbrukslandskapet, där hon konstaterar att de biotoper som skapas för det vilda både ökar antalet pollinatörer och antalet fröätande fåglar.

Av och till kritiserar i den populära debatten utsättning av fågel för jakt. Här är det viktigt att verka för att besluten som gäller denna verksamhet baseras på faktiska forskningsresultat.

I Sverige har man vid flera tillfällen, och på olika sätt, jämfört viltförvaltade arealer med traditionellt brukade arealer och kommit fram till liknande resultat som de engelska forskarna. Sådan forskning har till exempel bedrivits vid Lunds universitet (prof. Henrik Smith) och vid Linnéuniversitet.

En annan intressant parallell när det gäller förbättrande åtgärder med syfte att nå en högre mångfald, är den forskning som gjorts på lärkor och hur man kan gynna denna art, bland annat genom att anlägga så kallade "lärkrutor".

I ett försök med provvytor spridda i England och Skottland, räknade forskarna vid ett flertal tillfällen sånglärkor på egendomar med och utan aktiv viltförvaltning och jakt, där biotopen förbättrades på olika sätt för att gynna fältviltet. Resultatet visade att på egendomar med aktiv viltförvaltning och jakt där olika viltgrödor planterades, noterades mer än tio sånglärkor per hektar under de flesta av årets månader, medan närliggande fält i konventionell lantbruksdrift uppvisade färre än en fågel per hektar.

Av de 26 arter som i den engelska studien registrerades i vintergrödan, har tio arter gått tillbaka kraftigt under de senaste 30 åren. Aktiv viltförvaltning och jakt är alltså indirekt en livsuppehållande verksamhet för flera hotade arter. Dessa arter fortlever enligt den aktuella studien mycket tack vare de viltförvaltade områdena. (Sage, Parish et al, 2005).

Det svenska företaget Lantmännen har också gjort insatser på forskningsområdet. I maj 2018 visade man att "läkrutorna" har en positiv effekt på antalet sånglärkor under hela häckningssäsongen. Rapporten togs fram tillsammans med WWF, Bird-Life Sverige och forskare vid SLU.

En engelsk studie av betydelse för sambandet mellan jakt och artmångfald visar att sannolikheten för att en markägare vill satsa på biotopstärkande åtgärder ökar om markägaren har ett aktivt jaktintresse. I artikeln i forskningstidskriften *Nature (Old-field, T.E.E. m.fl, 2003)*, konstaterade forskarna ett tydligt samband mellan markägarens jaktintresse och genomförda vilt- och miljövårdande insatser.

De jaktintresserade markägarna satsar betydande resurser på att plantera skyddshäckar och genomföra andra åtgärder, vilket i sin tur har en positiv effekt på den biologiska mångfalden. Detta särskilda samband är oss veterligen inte studerat i Sverige.

Med tanke på alla de remisser, skyddsplanteringar och våtmarker som anläggs för att skapa goda jaktmarker och skydd för det vilda, jaktbart och icke-jaktbart, är det dock högst sannolikt att just intresset för det vilda och jaktintresset är en betydande motor i det arbete som läggs ned för att skapa det som alla säger sig vilja ha, det vill säga rika marker med hög artmångfald och en långsiktigt hållbar ekologi.

Med tanke på att utsättning och jakt är en stor del av många privata egendoms verksamhet och ekonomi, är detta en av många viktiga förutsättningar för att skapa en långsiktigt hållbar miljö.

Sammanfattning:

Forskningen visar att verksamheten som helhet med utsättning och jakt på fågel skapar vitala miljöer med god biologisk mångfald i ett för övrigt många gånger viltfattigt, modernt jordbrukslandskap.

Det är inte orimligt att anta att flera av de arter som idag är hotade i kulturlandskapet skulle ha minskat ännu mer om inte viltförvaltare och jägare fått förvalta markerna med jakten för ögonen.

Specifik forskning om utsättning av olika fågelarter

Fasaner

Forskningen har för fasanens del i huvudsak visat positiva effekter som har med livsmiljöarbete att göra. Utsättningsarbetet har på senare tid också gått hand i hand med en växande medvetenhet om vikten av hög kunskap för att kunna göra verksamheten långsiktigt hållbar. Detta har ökat verksamheternas motivation att utveckla arbetsformerna.

Forskning på *Game and Wildlife Conservation Trust* i England visar att fasanen, som ursprungligen är en

djungelfågel, föredrar en livsmiljö med en blandning av öppna marker och småvuxna skogspartier med en hög andel marktäckare och buskar mellan 30 och 200 cm i höjd.

För att skapa sådana marker tar viltförvaltaren regelmässigt till ett antal metoder, till exempel buskplantering, beskärningar och öppning av kronskikt, för att skapa gynnsamma villkor för markvegetationen.

Plantering av tåligare buskar sker där kronskikten förblir intakta. Samma åtgärder vet vi gynnar småfåglar och pollinatörer.

Significantly more birds were encountered in game woods. This was true of song-birds (average 13 in game woods versus 7.5 in non-game woods), woodland birds (4 vs 2.5) and all birds overall (18 vs 10). (www.gwct.org.uk).

Det är också viktigt att veta att utsättningshägn är öppna uppåt och att de placeras där man vill att fåglarna ska bli platsbundna. Syftet med dessa hägnader är att fåglarna under någorlunda skyddade former, med en barriär mot markrovdjur och med tillgång till vatten och foder, långsamt ska anpassa sig till miljön. På så sätt har de bättre möjligheter att klara ett liv i det vilda och lära sig att undvika de faror som finns. Utsättningshägn är temporära och själva inhägnaden tas alltså bort en tid efter utsättningen.

Flera av de fågelarter som idag är på tillbakagång eller hotade, återfinns i just de buskmarker där fasaner sätts ut och jagas.

(Draycott et al, 2005; Fuller et al, 2005).

Med ett omvänt resonemang kan man säga att en av förklaringarna till att de aktuella arterna minskar är just därför att deras speciella livsmiljö också minskar i andel i landskapet. Här är en seriöst bedriven utsättnings- och jaktverksamhet en garanterad för samma miljö och för att landskapet inte utarmas.

På liknande sätt vet vi att det öppna jordbrukslandskapet uppvisar flera typiska arter tack vare viltförvaltningens vinterutfodringar och planteringar av foder- och skyddsgrödor och häckar.

När det kommer till miljömässiga nackdelar, har det visat sig att egendomar med ett stort antal utsättningsområden som fasanerna kan gå i, eller lämna, under tiden mellan uppfödning och det vilda livet, lokalt kan ändra sammansättningen och minska mångfalden av markfloran. Slitage och spillning ger både utarmning i marken och fler vedartade växter.

I Sverige planterar vi ofta fler skyddsväxter på samma yta som fåglarna hålls på. Forskarna har också sysselsatt sig med funderingar kring hur eventuella negativa effekter kan undvikas. Råden är i stort sett att ha färre men samtidigt större utsättningshägn och att minska tätheten av fåglar.

Gräsänder

Utsättning av gräsänder skiljer sig något från utsättning av fältfågel, då man måste skapa vattenmiljöer där änderna kan leva. Ofta anlägger man viltvatten av olika storlek där änderna släpps ut och får leva så länge som de stannar kvar, för att senare flytta, om och när isen lägger sig.

Årligen släpps det i Europa ut flera miljoner gräsänder. Under senare år har kritiken mot denna verksamhet ökat och en del forskning har studerat en del utsatta änder och deras genetik. Man har i dessa studier sett en ökning av till exempel förändrad uppbyggnad av näbben och förändringar i magtarmkanalen.

Man har dock i dessa studier inte kunnat påvisa några negativa hälsoeffekter av de funna förändringarna eller en långsiktig påverkan på gräsandspopulationerna. Ser man till populationen i Europa så är den mycket stabil och många länder kan visa upp en positiv utveckling. Detta indikerar att den omfattande utsättningen av gräsänder i hela Europa inte har några större negativa effekter på själva andstammen. Det finns också kritik mot anläggandet av våtmarker eller viltvatten avsedda för andjakt. Forskningsresultat visar dock att dessa viltvatten gynnar den biologiska mångfalden.

I en svensk studie noterades att det var en högre mångfald, det vill säga häckande andra fågelarter i anlagda våtmarker, samt att de utsatta änderna inte påverkade livsmiljön i våtmarken negativt. Flera forskningsrapporter visar på en positiv effekt på den vilda gräsandspopulationen efter utsättning av änder.

Viktigt är att här framhålla att **"Hållbar fågeljakt"** innebär att verksamheten med utsättning av fågel ska bedrivas på ett sätt så att inte miljöerna där fågeln sätts ut påverkas negativt, vilket i sig medför att verksamheten har en positiv nettoeffekt på landskapets djur och växtliv.

Det finns också uppfattningar om att anduppfödning innebär en ökad risk för utbrott av fågelinfluensa. Efter utbrottet av fågelinfluensa 2006 antog EU ett nytt regelverk med upprepade provtagningar i olika typer av fågeluppfödningar för att minimera risken för nya utbrott av fågelinfluensa i Europa.

Trots att detta virus förekommer frekvent bland vilda andfåglar, och då främst gräsänder, har inte något större eller utbrett utbrott setts i Europa efter 2006. Som en följd av fågelinfluensan förbjöds avel på ägg från vildfångade änder efter 2006.

Rapphöns

Den vilda rapphönan har i stort sett helt försvunnit från Sverige. Detta kan till största delen förklaras med jordbrukets höga rationaliseringsgrad. Stora åkrar, avsaknad av diken och kantzoner samt rikligt med predatorer som räv, mård, rovfåglar och kråkfåglar är negativa faktorer som gör att rapphönsen har svårt etablera sig. Rapphönan är, tillsammans med vakteln, den hönsfågelart som drabbas hårdast av det moderna jordbruket. Såväl erfarenheten som litteraturen (Potts, 1986; Tapper et al., 1996, GWCT, 2009) visar att det behövs aktiva miljöåtgärder och kontroll på rovdjur, för att det ska kunna finnas vilda rapphöns.

Detta har den rapphönsintresserade markägaren möjlighet att åtgärda genom att skapa en lämplig biotop och ett lämpligt skydd för rapphönsen. Något som ofta leder till att det etableras vilda stammar av rapphöns. Rapphönan är en art som får stora kullar och som snabbt kan etablera sig om livsmiljön är lämplig. Arten har specifika

krav, vilket innebär att den behöver tillgång till särskilda häcknings-, kyckling- och vintermiljöer. Om landskapet förbättras tillräckligt mycket kan det tack vare artens höga reproduktion, snabbt bli gott om raphöns i området. Det är också viktigt att man inom ramen för detta arbete har en aktiv kontroll på rovdjuren i miljön.

I Frankrike är det också visat att bestånden av raphöns är stora i vissa regioner med intensivt jordbruk – tack vare viltvårdsinsatser. (Pepin et al., 2008).

Det finns ett stort antal vetenskapliga studier och projekt där man jobbar med återskapande av raphönsmiljöer och vilda raphönsstammar. (Potts, 1986). Ingenstans i forskningen finns farhågor kring utsättningens följder för den övriga faunan. På många områden och gårdar är arbetet integrerat med uppfödning- och/eller utsättningsverksamhet. Man drar inom den övriga naturvården också nytta av den kunskap som skapas där.

Raphönans situation förbättras således i första hand genom åtgärder och återskapande av dess naturliga miljö. Många av de marker där raphöns sätts ut sköts av markägare som värnar om fågeln, ofta som en jaktbar resurs.

Vilda bestånd av raphöns finns idag i Sverige egentligen bara på Gotland och Öland, samt i isolerade bestånd i Skåne och Halland. Dessa miljöer vårdas av personer med just intresset av att bevara raphönsstammen i jaktbart skick, vilket ju förutsätter en livsduglig stam. Utan denna vård och detta arbete skulle sannolikt raphönan försvinna också från dessa områden.

Det som begränsar raphönsstammens storlek är bristen på häcknings- och insektsrika kycklingmiljöer som till exempel blomremсор med närliggande vinterbiotoper. En mark med tillgång till sådana områden, kompletterad med utfodring vintertid, kommer att hålla ett högre antal av raphöns än mark utan dessa förutsättningar. (jagareforbundet.se/vilt/vilt-vetande2/artpresentation/faglar/raphhona)

Att denna aktiva miljövard har en mycket positiv effekt på raphönsstammen kan bland annat ses på de marker på drygt tusen hektar på östra Öland som arrenderas och sköts av Kungliga Jaktklubben, med stöd av engagerade markägare och viltvårdare, där man idag har en hög populationstäthet av vildlevande raphöns. På dessa marker bedrivs konventionella jordbruk, men där särskilt riktade åtgärder för raphönsens överlevnad i enlighet med forskningsresultat från GWCT och projekt SamZon (se nästa sida) skapas.

När jaktklubben inventerade på Öland i april 2020 kunde man på de aktuella markerna lokalisera cirka 80 par raphöns. Sommaren 2021 skulle det teoretiskt sett kunna finnas runt tusen raphöns på dessa marker. På samma mark påträffas numera också flertalet vaktlar.

Projektet Odling i Balans

Med syftet att berika jordbruksmiljön och öka en mångfald som gynnar allt fältvilt, har i Sverige startats ett projekt benämnt ”Odling i balans”. Detta projekt är ett samarbetsprojekt mellan flera olika organisationer med anknytning till jordbruket.

Projektet baseras till stor del på resultat från forskning på GWCT i England. För närvarande ger 13 intressenter anslag till verksamheten, de företräder bland annat:

- Handeln (Lantmännen, Svenska Foder, Föreningen foder och spannmål, Berte Qvarn)
- Förnödenhetsindustrin (YARA AB, Nordkalk, Svenskt Växtskydd)
- Förädlings/livsmedelsindustrin (Lantmännen)
- Grödspecifika intressen (NBR Nordic Beet Research, Frö- och Oljeväxtodlarna)
- Rådgivningen (Lantbrukarnas Riksförbund, Hushållningssällskapen)
- Maskinteknik (Väderstadverken)
- Intresseorganisationer (t ex Lantbrukarnas Riksförbund)

Inom ramen för detta övergripande projekt finns också underprojektet SamZon, vilket innefattar skyddszoner som gynnar den biologiska mångfalden, växter och djur. Detta projekt startade 2017 och drivs fortlöpande.

Inom ramen för SamZon sår man zoner av olika grödor för att öka den biologiska mångfalden och erbjuda skydd för fåglar. Genom att odla remсор med örter och gräs som ger både föda och husrum åt insekter, kan man öka antalet vilda pollinerare och fältfåglar. Detta har tidigare setts i det forskningsbelagda sambandet mellan viltförvaltarens biotoparbete och artmångfalden. En genomtänkt kombination av remсор med olika arter gör att man kan skydda miljön och samtidigt främja insekter, fåglar och fältvilt, som till exempel raphönor och fasaner.

Fågellivet som helhet gynnas stort av dessa viltvårdsåtgärder. Exemplet visar hur en god viltförvaltning skapar en ökad mångfald i kulturlandskapet. Det primära målet är förvisso att försöka få tillbaka en reproducerande, jaktbar och naturlig raphönsstam, och detta ger samtidigt påtagliga positiva effekter även för ett flertal andra arter, såväl arter som gynnas av de förbättrade biotoperna, som rovfåglar och andra predatorer som lever av de frisläppta fåglarna.

Uppfödning och utsättning

Uppfödning, utsättning och jakt på fågel är idag en viktig verksamhet för många gårdar runt om i Sverige, samtidigt som det också är många privatpersoner som engagerar sig i verksamheten och släpper ut fågel på sina egna marker.

Utsättning av fågel i Sverige följer i dagsläget i de flesta fall de riktlinjer som finns i dokumentet "Jaktetiska riktlinjer för uppfödning, utsättning och jakt på utsatt fågel".

Dessa övergripande jaktetiska riktlinjer har gemensamt utarbetats av Svenska Jägareförbundet, Viltmästareförbundet (f.d. Yrkesjägarförbundet), Svenska Kennelklubben, Lantbrukarnas riksförbund och Sveriges Jordägareförbund. *Se sid 54.*

Rekommendationer om lämpliga åtgärder i samband med utsättning finns också från England i en *Code of Practice från Department of Environment, Food and Rural Affairs (Defra, 2009)*. Här anges att åtgärder ska vidtas så att fåglarna ska vara i så god kondition som möjligt för att snabbt kunna anpassa sig till ett liv i det vilda, samt att det är viktigt att utsättningen sker vid goda väderförhållanden och att djuren stödfodras vid utsättningen, samt har god tillgång till dricksvatten.

Utbildning och kompetens

Det finns i dagens samhälle ett ifrågasättande av verksamheten att föda upp och släppa ut fåglar som sedan skjuts under jakt.

Kritikerna hävdar här, ofta generaliserande, att de kunskaper som krävs rörande ägghantering, näringsbehov, sjukdomar med mera under kycklingarnas första tid i livet saknas och att de därför inte föds upp med den standard de mår bäst av. Det finns en lång tradition och kunskap baserad på erfarenhet i Sverige av att föda upp fågel och idag är huvuddelen av de aktörer som arbetar professionellt med utsättning och jakt utbildade yrkesjägare eller viltmästare.

När det gäller hygien och sjukdomar har branschens professionalisering medfört utvecklade och bättre praktiker på dessa områden. Idag finns nya regler för sjukdomshantering och medicinering, och huvuddelen av de stora uppfödningssanläggningarna har en veterinär knuten till verksamheten. Anläggningarna inspekteras också regelbundet av länsstyrelsen eller en officiell veterinär.

Samma sak gäller för miljösidan och då främst fåglarnas fysiska miljö under uppfödningen. Kritiken ofta tar upp sådant som ter sig självklart för varje uppfödare. Det finns idag en etablerad kunskap hos uppfödarna om att det är oerhört viktigt med en god miljö, både vad avser foder, täthet och yttre miljö, för att djuren ska må väl och inte drabbas av sjukdomar och andra problem.

Man har en god insikt i att detta drabbar verksamheten hårt med försämrad djurhälsa och djurvälstånd vilket också får ekonomiska konsekvenser. Den överväldigande majoriteten av uppfödarna säljer fågel till personer som släpper ut dessa på egna marker, vilket betyder att en uppfödare som levererar dåliga fåglar snabbt kommer att få dåligt rykte och minskad försäljning.

Fasaner, änder och rapphöns: en snabbtitt in i verksamheten

Fasan

Fasankycklingen kläcks ur inköpta eller egenproducerade ägg.

Egenproducerade ägg tas från avelshöns, som fångas på senvintern/våren och hålls i fångenskap under del av ägglägningsperioden. De släpps sedan ut för att ges tillfälle att producera en egen kull. Efter att äggen kläckts får kycklingarna gå i ett utrymme som är välisolerat och dragfritt med värmelampa, då de har svårt att reglera kroppstemperaturen de första tio till tolv dagarna. Med stigande ålder utökas utrymmet successivt och fåglarna exponeras undan för undan för utemiljön så att de är så bra rustade som möjligt vid tiden för den slutliga utsättningen.

Från cirka två till tre veckors ålder har de tillgång till utemiljö, men har fortfarande kvar möjligheten till innemiljö med värmetillskott. Det är viktigt att utemiljön är berikad och efterliknar fåglarnas naturliga miljö, samt att tätheten på kycklingar inte är för hög. Med rätt täthet, bra foder, berikad livsmiljö och bra hygien utvecklas fåglarna väl och man kan på detta sätt minimera hälso- och beteendeproblem.

I uppfostringen har fåglarna alltid fri tillgång till foder och god vattentillgång, med så många foder- och vattenplatser att alla kan äta och dricka utan konkurrens. Grus för muskelmagen och sand som möjliggör sandbad är viktigt. Miljöberikning kan ges genom skydd av granruskor, sly och halmbalar. Det gäller här att skapa en etablerad vegetation i löpgården som är skapad för att också attrahera insekter. En annan form av berikning kan vara nätkassar med gräs. Ofta kombineras dessa metoder.

Det är synnerligen viktigt att fåglarna är i god kondition och välmusklade, samt har en fullgod fjäderdräkt, när de vid fem till sju veckors ålder släpps ut i det vilda.

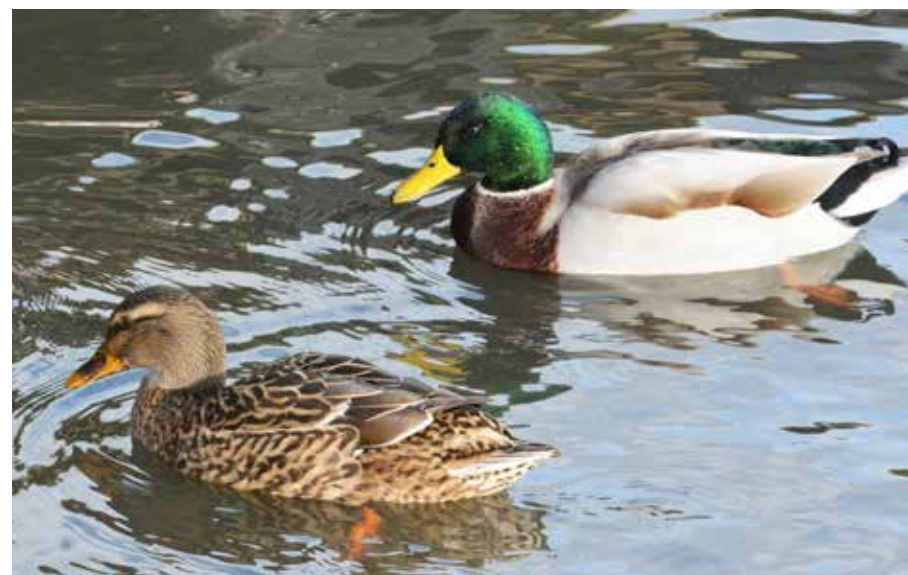
Kycklingarna/ungfåglarna tillbringar alltså endast de första sex veckorna av sitt liv i fångenskap, då under kontrollerade former. I slutet av denna period flyttas fåglarna ut i utsättningshägn där de under en tid har möjlighet att långsamt anpassa sig till ett liv i det vilda, samtidigt som de har foder och vattentillgång, samt ett visst skydd mot rovdjur.

När utsättningshägnen monteras ned, har fåglarna successivt vant sig vid sitt fria liv och klarar sig gott i sin naturliga miljö.

Fåglarna har under sin uppväxt alltså en bättre djurvälstånd än sina vilda artfränder, som ju på ett helt annat sätt exponeras för rovdjur och för vädrets makter.

Gräsand

När det gäller änder arbetar uppfödarna antingen med integrerad produktion eller med inköpta ägg. I den integrerade produktionen bygger man upp en avelsbesättning från kläckta ägg, där fåglarna får gå frigående inne eller ute och producerar ägg. När äggen plockats, kläcks de i kläckningsmaskiner/ruvare.

Antingen man kläcker egenproducerade ägg eller inköpta, skall ällingarna redan från början ha en livsmiljö som så långt det är möjligt efterliknar det naturliga habitatet. De första tre till sju dygnen vistas ällingarna i uppvärmda rum med fri tillgång till föda, dricksvatten och i vissa fall vatten att bada i. Efter en vecka har temperaturen sänkts. De får nu också tillgång till en utegård, där de vistas på dagarna. Utegården ger tillgång till föda, vatten och berikning. Är vädret otjänligt, kan de fortfarande söka skydd inomhus.

Efter en kort period kan ällingarna gå ut i en större hägnad, en gräsgård, där de fritt kan beta, äta insekter och röra sig över större ytor. De har fri tillgång till mat, vatten och berikning. Det är väl sörjt för ällingarnas välfärd. Det finns statistik från enskilda, större egendomar som visar att änder som föds upp på detta sätt får en mycket högre överlevnad i det fria än sina vilda artfränder.

Vid tre veckors ålder är de färdiga för utsättning. Antingen sätter uppfödaren ut själv, eller också säljs de direkt till andra som sätter ut fågel.

Utsättningarna sker löpande i kontrollerade vatten, med god beväxning, bete och buskar och öar till skydd mot predatorer. Är trycket från många rovdjur hårt, kan delar av vattnen också vara hägnade under en tid för att fåglarna skall finna skydd. Här används elstängsel, vilket är effektivt mot räv.

Det är också ett prioriterat hänsyn att antalet fåglar är anpassat efter vattnets och strandzonens naturliga förutsättningar. Renbetade strandkanter eller dålig vattenkvalitet kan vara ett tecken på för många fåglar, vilket ger sämre förutsättningar för en långsiktigt hållbar verksamhet. Här ser vi hur vattnets naturliga förutsättningar avgör omfattningen, framför antalet fåglar i relation till ytan.

Rapphöns

Uppfödningen startar med avelsfåglar enligt samma system som för änderna. Fåglarna går i stora utevoljärer över vintern. På senvintern/våren placeras de parvis i mindre burar. Där värper honan i en anpassad miljö och uppfödaren plockar äggen dagligen. Äggen kan säljas, men uppfödaren kan också kläcka dem och sälja färdiga kycklingar.

När kycklingarna är kläckta, håller man dem i uppvärmda rum i mindre hägnader. Vid fyra veckors ålder släpps de ut i större voljärer, där de kan välja om de vill vara ute eller inne. I voljärerna har uppfödaren skapat en för rapphöns gynnsam miljö, för att på så sätt förbereda dem för ett liv i det fria. Kycklingarna är dock så unga att de fortfarande har tryggheten i ett tak att ta skydd under.

Vid sex veckor får kycklingarna tillgång till större gräsytor, friheten ökar alltså gradvis och vid cirka åtta veckor kan de säljas eller sättas ut.

Utsättningen av rapphöns brukar normalt ske i slutet av juli eller i augusti, och då i längsta fall cirka sex veckor innan jakttiden börjar. Utsättningen sker vanligen i en iordningställd och anpassad miljö i direkt närhet till öppna fält.

Det går även att para ihop vuxna par med ett antal kycklingar, för att på så sätt få en naturlig familjegrupp. Efterhand som grupperna fungerar och de vuxna individerna tagit till sig kycklingarna, sätts de ut i speciella burar där de är ute i markerna på dagarna och använder sin bur som nattviste.

Så kallad ”put and take jakt”, dvs att man släpper ut rapphöns strax före en jakt är inte hållbar jakt.

Överlevnad av uppfödda fåglar efter utsättning

Det finns många olika faktorer som påverkar överlevnaden efter att fåglarna satts ut i det fria. Olika vetenskapliga studier visar varierande resultat, allt ifrån låg överlevnad och låg reproduktionsframgång till hög överlevnad. Studierna bekräftar även att det är många olika faktorer som är av avgörande betydelse för överlevnadsgraden:

- Hur bra är biotopen för arten
- Riktade insatser från markägaren
- Att utsättningen har skett på ett riktigt sätt
- Naturlig fodertillgång och vattentillgång
- Skydd
- Mängden av rovdjur i området
- Klimatet
- Andra faktorer

För fältfågel som fasan och rapphöna visar många studier på en hög dödlighet hos utsatta fåglar utöver dödligheten till följd av avskjutningen. I flertalet av dessa studier har fåglarna satts ut i en olämplig miljö och inga direkta stödåtgärder eller förbättringar har skett, vilket sannolikt är orsaken till att dödligheten är så hög.

Andra studier visar dock helt andra siffror och där är dödligheten till följd av rovdjur eller andra faktorer låg. Orsaken till denna skillnad är att i det senare fallet har man genomfört ett stort antal förbättrande åtgärder som också gynnar den biologiska mångfalden i de markerna. Framför allt har detta visats i forskning från GWCT i England när det gäller fasaner, rapphöns och fälthare. Den praktiska erfarenheten från många gårdar visar samma sak. I och med ökad kunskap om hur man ska förbättra miljön, fodertillgången och skyddet för fåglarna, har allt fler som arbetar med utsättning av fåglar anammat detta och fått ett bra resultat som följd.

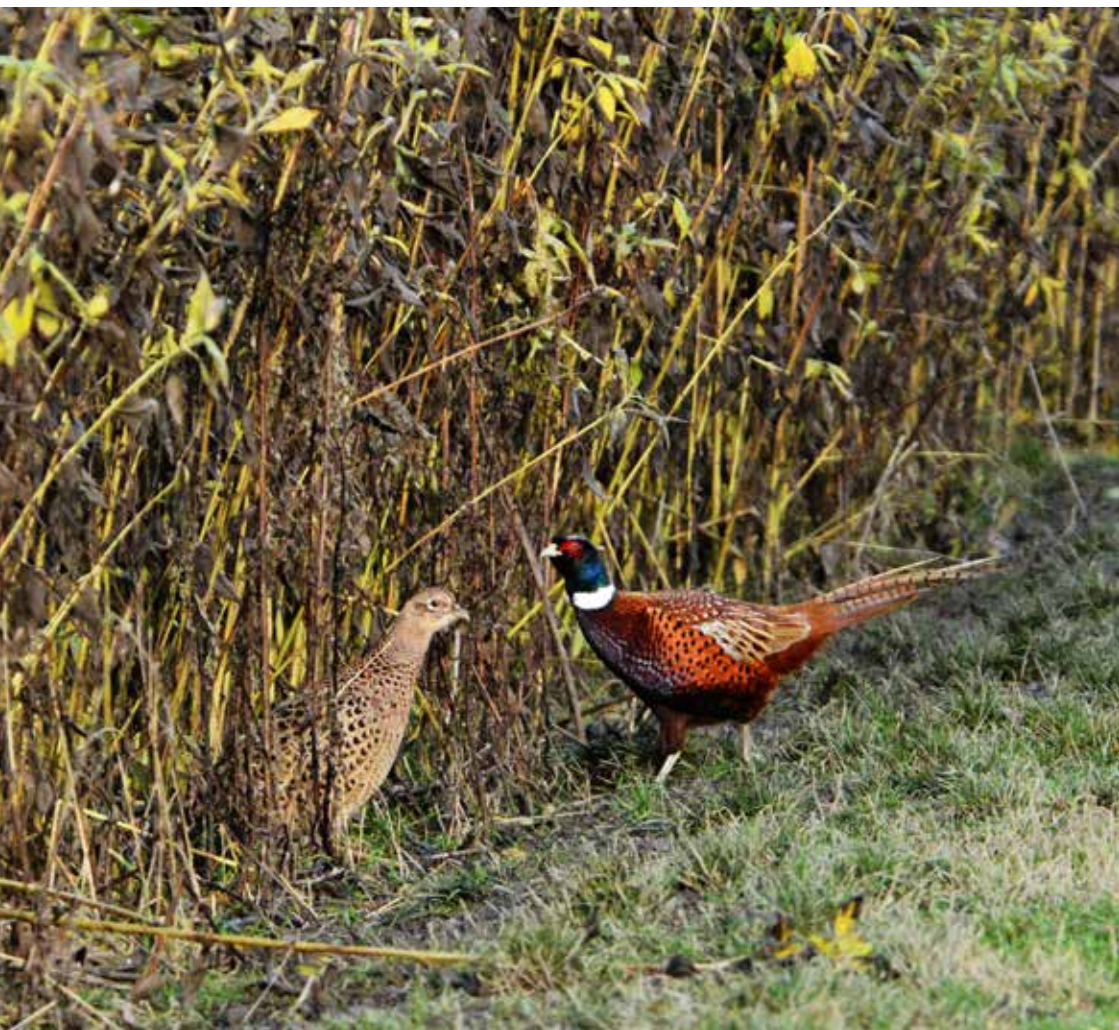
Erfarenheter från svenska gårdar visar också att det finns ett klart samband mellan positiva åtgärder och att dödligheten, orsakad av svält, yttre våld, rovdjursattacker eller sjukdomar, är lägre hos de fåglar som släpps i en gynnsam biotop.

För gräsänder gäller samma fakta. Den vanligaste dödsorsaken är naturligtvis att de skjuts under jakt och erfarenheter från flera svenska gårdar visar att vanligen skjuts mer än hälften av de utsatta änderna och i vissa fall över 90 procent.

Utsättning och den vilda faunan

Fasanen var sannolikt den första art som föddes upp och släpptes ut för jakt redan på 1600-talet. Det var dock först under 1800-talet som fasanuppfödning och jakt blev mera utbredd och då framförallt på kontinenten i England och i Frankrike. När det gäller raphöns och gräsänder började utsättningen senare.

Under långa tider i det gamla jordbrukslandskapet var raphönan en karaktärsfågel och det fanns rikligt med fågel i naturen, varför utsättning inte förekom.

Under 1800-talet minskade raphönsen i Sverige. Det förekom flera försök att ta in fåglar från andra länder och föda upp dem för utsättning, dels för att återskapa vilda populationer, dels för jakt. Detta arbete gick dock dåligt, främst på grund av sjukdomar i uppfödningarna och det är inte förrän under senare delen av 1900-talet som man blir framgångsrik i att föda upp raphöns.

En fråga som diskuterats under alla de år som uppfödning och utsläppning skett är hur de utsläppta fåglarna på olika sätt betar sig tillsammans med den vilda fågelstammen. När det gäller fasanen, är denna art ursprungligen en importerad, asiatisk fågel. Den kan alltså inte påverka vilda fasaner i Europa. Det finns dock en inriktning mot vildlevande fasaner i Europa, trots att det ursprungligen inte är en europeisk fågel.

Med tanke på att fasanen togs till Europa redan runt 400 år före Kristus, har den i praktiken kommit att betraktas som en inhemsk fågel. Det finns heller ingen acceptans för att utrota fågeln i vår del av världen. I Sverige hade vi frilevande stammar redan i mitten på 1800-talet, vilket borde ge fasanen hemortsrätt i vårt land.

För raphönsen ser situationen och debatten lite annorlunda ut. Raphönan är i många länder i Europa symbolfågeln för ett rikt och diversifierat jordbrukslandskap. De raphöns man har i uppfödningar är ursprungligen vildfångade fåglar, varför de sannolikt inte skiljer sig genetiskt från de fåglar som finns frilevande. Vid uppfödning och utsättning gäller det ofta att både släppa ut fågel för jakt och att skapa en miljö så att det i bästa fall etableras en vild stam av raphöns.

Man vill alltså inte riskera att fälla alla utsatta fåglar. Det som begränsar den naturliga stammens storlek är brist på häckningsområden, insektsrika kycklingmiljöer och skyddande vinterområden med tillgång till foder.

De effekter som en korrekt utförd utsättning kan få för den övriga faunan, kan alltså sammanfattas med bättre livsmiljöer och färre rovdjur. Jakt på raphönan diskuteras av och till då denna art ju helt saknas inom många jordbruksområden. Det är dock viktigt att slå fast att paradoxalt nog så gynnas raphönan av att det är en jaktbar art.

Faktum kvarstår att det är det förändrade jordbruket och påverkan på miljön raphönsen lever i som är den kraftigast bidragande orsaken till att fågeln är sällsynt.

Samtidigt kan man notera att i de områden där markägaren är intresserad av raphönsjakt och gör olika förbättrande åtgärder, samt gynnar populationen på andra sätt finns det ofta en vild stam av raphöns på marken.

Storskalig uppfödning och utsättning av gräsänder började i Europa sannolikt runt 1950. I dagsläget föds det årligen upp många änder runtom i Europa och det är således en utbredd verksamhet.

På de gårdar där man släpper ut gräsänder, krävs att det finns flera och lämpliga vattenbiotoper. Många anlägger därför våtmarker och miljöer där änderna kan leva. Detta leder, som tidigare diskuterats, till att våtmarker skapas och att den biologiska mångfalden ökar.

Rovdjur - predatorer

Den vanligaste naturliga dödsorsaken hos utsatta fåglar är att de tas av rovdjur – predatorer. Kråkor, skator, kajor och nötskrikor är vanliga boplundrare av ägg och kycklingar när det gäller fasan och raphöns. Räv och grävling tar gärna både ägg, kycklingar och vuxna fåglar.

Rovfåglar som duvhök eller berguv kan också orsaka hög dödlighet hos utsatta fåglar. På vintern är duvhöken en särskilt stor fara för de raphöns som överlevt jakt-säsongen och övervintrar ute i markerna. Samtidigt utgör det ökade antalet fåglar som finns i markerna efter en utsättning en mycket viktig födoresurs för många rovfåglar. Fåglar som annars under vissa år har svårt att föda sig vintertid.

Mink är ett stort problem för änder och de rövar bon på ägg samt dödar såväl ungar som vuxna fåglar. Den i Finland förekommande mårddunden är också ett stort problem för fåglar som häckar i våtmarker och det är en av anledningarna till att denna art bör hållas utanför Sveriges gränser.

En god rovdjurskontroll innebär:

Att skapa en miljö för fåglarna så att rovdjuren inte kan ta för mycket fågel.

Att kontrollera antalet individer av jaktbara arter som räv, mink, mård och kråkor.

Forskning från Öland visar också att en reduktion av antalet predatorer har gynnsam effekt på många andra fågelarter som exempelvis vadare och tättingar. Detta är också utgångspunkten för ett pågående samarbete mellan Biosfärkontoret, länsstyrelsen i Skåne och Kristianstad-Bromölla jaktvårdskrets inom Jägareförbundet i biosfärområdet Vattenriket utanför Kristianstad, som visat mycket intressanta resultat: vattenriket.kristianstad.se/predatorkontroll-ska-hjalpa-vadarfaglar-fa-fram-ungar.

Utan en systematisk predatorkontroll kan i ett slag mycket stora ansträngningar och värden bokstavligen skingras för vinden och resultatet för hela årets fågeljakter hotas. En forskningssammanställning har visat att predatorkontrollen spelar en tydligt positiv roll också för den övriga artmångfalden. Detta stämmer också väl med internationella resultat som klart indikerar att vi får fler arter i landskapet om jägaren får hålla efter rovdjuren. En intressant sambandskedja kommer från Karsholm i Skåne, där den ansvarige rapporterade att antalet harar ökat till normala nivåer efter att man systematiserat predatorkontrollen. Denna insats var i sin tur ett resultat av att man under de senaste åren satsat mer på fågeljakten som en del av egendomens näringsverksamhet.

Att en god rovdjurskontroll är viktig för alla fälthönsen, och för våtmarkerna där det finns änder, är forskningen idag enig om och en kontrollerad jakt på rovdjuren ökar överlevnaden hos utsatta fåglar rejält. Jakten bidrar också till att det kan skapas frilevande populationer av dessa fåglar.

Jaktetik och djurskydd

När det gäller uppfödning, utsättning och jakt på de utsatta fåglarna är det viktigt att alla som är involverade i detta arbete följer en god jaktetik och på bästa sätt ser till fåglarnas välfärd från de att de kläcks tills de lever i det fria under vilda förhållanden.

I skriften med övergripande Jaktetiska Riktlinjer (*sid 54*) inleds texten med en generell formulering som berör verksamheten i grunden:

Syftet med utsättning av vilt är att etablera eller förstärka det naturliga viltbeståndet och att därigenom också öka markens jaktliga avkastning. För att utsättning och jakt skall lyckas krävs oftast anläggande av planteringar för viltskydd och/eller foderväxter, lähäckar, skogsbyn och våtmarker. Även viltåkrar, skyddszoner utmed vattendrag, sprutfria zoner och andra hänsynstaganden i jordbruket har stor betydelse. Dessa åtgärder främjar i hög grad även de vilda bestånden av olika viltarter.

I policyn står också att vilt inte får utsättas för onödigt lidande, att jakt är ett av flera instrument för en god viltförvaltning och att viltarter vid behov kan beskattas till förmån för andra. Dokumentet kan, tillsammans med tilläggsdokumenten, bedömas fungera väl som standard för all professionell jaktlig verksamhet.

Enligt dessa Jaktetiska Riktlinjer bör personal som är ansvarig för en viltuppfödning i större skala ha genomgått utbildning på jaktvårdsskolorna Öster Malma eller Kalö (Danmark), eller på annat sätt skaffat sig motsvarande dokumenterade kunskaper.

Där anges också att utsättning av fåglar ska ske i för respektive art lämplig biotop och utsättningsfåglar ska vara i god kondition, vara väl bejädrade samt ha ett naturligt födosöks- och flyktbeteende vid jakttillfället.

I de jaktetiska riktlinjerna anförs också att biotoparbetet är en förutsättning för utsättning och i dokumentets policyformulering står: *Alla viltbefrämjande åtgärder bidrar i hög grad till att den biologiska mångfalden ökar. Insekter, småfåglar och rovfåglar gynnas på olika sätt av de åtgärder som föranleds av de jaktbara arterna.*

Professionella viltförvaltare - Viltmästaren

De som arbetar professionellt med jaktverksamhet i Sverige är med få undantag viltmästare organiserade i Viltmästareförbundet (VIF). Detta förbund har ca 130 aktiva och 70 stödjande medlemmar.

I en undersökning av hur stor areal som medlemmar av VIF förvaltar, framkom att förbundets medlemmar förvaltar vilt i Sverige på drygt tre miljoner hektar (2015). Detta är något mer än den sammanlagda arealen jordbruksmark i landet (2,7 miljoner hektar). VIFs medlemmar är i huvudsak verksamma söder om Dalälven, med koncentrationer till vissa områden inom detta geografiska område: Uppland, Västmanland, Närke, Södermanland, Skåne, Halland, Västergötland, Småland och Blekinge.

En stor del av VIF:s medlemmar som är anställda på gårdar bedriver uppfödning och utsättning av vildfåglar i någon form. Verksamheten genererar arbete, jakttillfällen och därmed intäkter. Det är med dessa intäkter som stora delar av de biotopförbättrande insatserna i markerna finansieras.

Andra organisationer

Svenska Kennelklubben (SKK) har en mycket aktiv jakthundssektion som fokuserar sitt arbete på hundverksamhet i samband med fågeljakt. Följdriktigt har de också policyformuleringar som är anpassade för fågeljakt. På deras hemsida redovisas *Policy för hundanvändning vid jaktprov, jaktträning och jakt*. I formuleringarna går man igenom de grundläggande, etiska ställningstagandena för dessa verksamhetsgrenar. SKK står också bakom den "samlingspolicy" som nämnts ovan.

Utöver de ovan redovisade styrdokumenterna har även Sveriges Jordägareförbund och Lantbrukarnas Riksförbund råd och anvisningar för sina respektive medlemmar.

Svenska Jägareförbundet

Svenska Jägareförbundet (SJF) är landets största jägarorganisation med över 160 000 medlemmar och arbetar för en jaktförvaltning baserad på kunskap, forskning och erfarenhet och att jakten har en hög etisk nivå. I denna syn på jakten ingår bland annat att uppfödning och utsättning av fågel är en etablerad och accepterad form av jakt i Sverige. Jägareförbundet genomför regelbundet medlemsundersökningar avseende medlemmarnas syn på jaktfrågor.

Ett tydligt resultat av dessa undersökningar är medlemsprojektet Jakten på framtiden (2015). Det visade sig här vara en tydlig tendens att medlemmarna ville fördjupa den etiska dimensionen av jakten. Man sökte tillämpningar och man efterlyste aktiviteter på temat moral och etik. Det etiska förhållningssättet är alltså väl förankrat och det är ett resultat av utövarnas egna funderingar och krav på åtgärder.

Ett annat viktigt område är hur jaktetiken involveras i förvaltningen av det vilda och hur man kan förbättra de biotoper där det finns förutsättningar för fältvilt som raphöns eller fasaner, eller våtmarker för änder och andra vattenfåglar.

I det projekt om fältviltet som Svenska Jägareförbundet 2019 genomförde för tredje året i rad finns ett program för studiecirkel om hur man skapar bra biotoper för fågel och man arrangerar fältdagar och exkursioner på temat biotop- och fågelvård. En av de ansvariga för projektet berättar att detta var en satsning som från början attraherade ett lägre antal deltagare än förväntat. Ganska snart hade emellertid intresset vuxit sig så stort att förbundet nu anställt en särskild kraft för att projektleda medlemmarnas intresse för fåglarnas miljö och villkor.

Här ses en tydlig parallell till det samband mellan jakten och engagemanget för det vildas livsbetingelser som också konstaterats i internationell forskning. När detta skrivs 2020 har SJF nyligen skickat ut en enkät för att följa upp fältviltprojektet.

Jordbruksverket

När det gäller djurskyddsarbetet med uppfödning och utsättning av fåglar för jakt har Jordbruksverket 2019-2020 genomfört ett uppdrag från Regeringen att studera ett eventuellt behov av att ytterligare reglera djurskyddet för gräsänder, raphöns och fasaner som sätts ut för jaktändamål.

(JV Dnr 5.2.17-10963/2019).

I detta arbete har bland annat Sveriges Lantbruksuniversitets (SLU) vetenskapliga råd yttrat sig och kommit med rekommendationer om hur verksamheten kan förbättras. Arbetet med detta uppdrag är vid tidpunkten för tryckning av detta dokument inte slutredovisat, men visar klart att den uppfödning och utsättning som sker i dagsläget baseras på ett gott djurskydd.

I hela det omfattande remissarbete som genomförts har framförts ett flertal olika förslag som ytterligare kommer att stärka djurskyddet, från det att äggen kläcks och fåglarna föds upp i särskilt anpassade uppfödningar till att senare på ett djurskyddsmässigt bra sätt släppas ut i det vilda.

Hunden och fågeljakten

Hunden och jakten är bland de äldsta kulturarven på vår jord och också djupt förankrad i jaktkulturen i Norden idag. Arbetande hundar är också en viktig del av nästan alla former av fågeljakt, inkluderat jakten på utsatta fåglar som gräsand, fasan och raphöna.

Det är viktigt att framhålla att jakt på utsatt fågel bidrar till att skapa förutsättning för hundträning och avel som långsiktigt säkrar fullgoda hundar till jakt på vilda fåglar och däggdjur.

Hundaveln har också under flera sekel inriktats på att ta fram hundar för olika typer av jakt och hundens olika roller i jakten. Det finns drivande hundar, stötande hundar, hundar som ställer viltet, stående fågelhundar och apportrande hundar.

Vid arbetet med utsatt fågel används stötande hundar vid jakt på fasan och änder och ställande hundar vid jakt efter fasan eller raphhöns. Vid alla dessa jakter är det en förutsättning att det finns apportrande hundar med.

Hundens arbete under jakten handlar inte i första hand om att maximera utbytet av jakten utan att optimera samspelet mellan hunden och jägaren och att säkerställa etiken vid jaktens genomförande och avslutning.

Under flera former av fågeljakt används hundarna för att söka upp fågel och apportera allt byte som faller till marken. Detta är ett viktigt arbete både för att hämta de fåglar som dött direkt av skottet och inte minst för att snabbt hitta eventuellt skadeskjutna fåglar som bör avlivas snarast möjligt för att förhindra onödigt lidande.

Det är också enligt svensk lagstiftning krav på att under jakt på ringduvor, gäss och änder alltid medföra en lämplig apportrande hund. Vid jakt på andra typer av fågel ska en lämplig apportrande hund medföras vid mörker under tiden mellan solnedgång och en timme innan soluppgång.

I praktiken innebär dock de allra flesta formerna av fågeljakt att en apportrande hund finns med oavsett väder eller tid på dygnet. Det är helt enkelt god jägarsed att ta med en duktig hund vid fågeljakt.

Hundarnas roll

Jakt på gräsänder sker vanligast i förbindelse med vatten och många av de fällda fåglarna faller i vattnet vilket ställer höga krav på de arbetande hundarnas simegenskaper och arbete i vatten. Hundarnas uppgift under andjakterna består primärt i att hitta och samla in fällt vilt.

Alla apportrande hundraser kan användas, men olika former av retrievers eller spaniels står för det mesta apporteringsarbetet vid andjakter. Det beror på att dessa raser är framavlade specifikt för apporteringsarbete och de är mycket uthålliga och fungerar bra till apportering i vatten.

Fasanjakt tar oftast plats i tätbevuxen terräng. Under jakten består hundens arbete i att hitta och stöta upp fåglar. Till detta använder man både stötande och stående hundraser. Dessutom ska hundarna, precis som under andjakt, naturligtvis också hitta och hämta nedlagt och eventuellt skadeskjutet vilt.

På större jakter efter fasan är det primärt stötande hundar som används för att lokalisera och stöta upp fåglarna, medan retrievers oftast används för apporteringen. På mindre jakter används både stötande och apportrande raser.

Jakt efter raphhöns sker oftast i öppna landskap med stående fågelhund som pointer, setter eller vorsteh. Hundarna ska hitta, fatta stånd för och på jägarens kommando resa fåglarna, samt finna och hämta de fåglar som nedlagts i skottet.

Jakterfarenhet, hundavel och djurskydd

I relation till hundarbetet är det viktigt att göra klart att alla de omtalade typerna av hundar är framavlade under århundraden av förfining av speciella bruksegenskaper för olika jaktformer. Alla raser är specialiserade på höga nivåer och oavsett vad hundarna används till så är deras egenskaper ett resultat av optimeringen för jakt. Vill man bevara dessa egenskaper är det helt avgörande att man fortsätter att avla efter samma kriterier. Träning under fältmässiga förhållanden och jaktprov har här en avgörande betydelse.

Detta gäller inte bara för aveln och rasens standard, utan också för att den enskilda hunden ska kunna utbilda sig och förbättra sina kunskaper om de olika typerna av fågeljakt. Väl fungerande hundar är en förutsättning för att jakten ska kunna bedrivas på ett effektivt, korrekt och samtidigt etiskt sätt.

Om möjligheten till träning och jaktprov med levande fågel skulle avvecklas skulle det avsevärt försvåra fågeljakt med hund. Likaså skulle jaktprovets verksamhet starkt påverkas. Av samma orsak skulle det bli nästan omöjligt att testa hundarna under någorlunda lika villkor, då det inte går att skapa realistiska jaktsituationer med några få vilda fåglar.

Utbildning och träning av hunden under kontrollerade former ger den kunskap och erfarenhet som också är nödvändig för skydds jakt på olika fågelarter som vållar problem i städer och på lantbruk. Om hunden inte är utbildad och tränad kan jakt på gäss, duvor, kråkor med flera andra arter bli en djurskyddsfråga.

Det är lika viktigt att jakten genomförs på ett så etiskt sätt som möjligt även här.

Sammanfattningsvis kan man säga att utan utsättning av fågelvilt kommer fågelhundarnas bruksegenskaper att gradvis bli sämre i takt med att utmaningarna för avels arbetet får en lägre kvalitet.

Detta kommer inte bara att få negativa konsekvenser för jakthundarna utan också för de hundar av dessa raser som används som räddningshundar, servicehundar för handikappade, narkotikahundar, bombhundar m m. Brukshundarna väljs nämligen ut för just de egenskaper som är framavlade genom århundraden av noggrann avel och optimering för jakt.

Dessutom blir möjligheterna att bygga upp praktisk jakterfarenhet och rutin avsevärt försämrade för såväl hundar som hundförare. Det kommer med säkerhet att resultera i mindre effektiva ekipage under såväl rekreativ jakt som skydds jakt på skadegörande viltarter. Det är i allra högsta grad ett potentiellt djurskyddsproblem.

Alla tre fågelarter som berörs av utsättningar har betydelse i detta sammanhang. Gräsänderna har med sin närhet till vatten stor betydelse för hundar som är framavlade för arbete i vatten. Detta har en likartad effekt på hundarbetet under jakt och reglering av vilda änder och gäss. Fasaner är aktuella för alla fågelhundar och den erfarenhet som hund och hundförare kan få under fasanjakten är relevant för all form av apportering. Rapphönsen är särskilt viktiga för arbete och jaktprov med de stående fågelhundarna vilkas förmågor även är viktiga för bland annat fjälljakten på ripa.

Fågeljakt i Sverige i dagsläget

En god svensk viltförvaltning förutsätter jakt. Med jakt reglerar vi populationer, eller stammar, av det vilda, på samma sätt som vi reglerar andra naturresurser, vilket leder till gagn, rekreation och långsiktig fortlevnad. Utan en väl genomförd viltförvaltning hade vårt kulturlandskap inte levt vidare sådant som vi vant oss vid det.

Viltförvaltning kostar pengar och som den svenska jakten är uppbyggd står den enskilde markägaren och jägaren genom sina egna insatser för denna kostnad.

Den professionella sidan rör sig alltså kring viltförvaltning, arrangemang av jaktupplevelser och försäljning av kött. Jakterna säljs på en öppen marknad, sedan man först investerat i det vildas miljöer och skötsel. Till detta kommer försäljning av viltkött.

På den professionella sidan är de främsta aktörerna de större egendomarna och deras anställda viltmästare, samt lantbrukare som utvecklar och säljer jaktliga arrangemang som en del av gårdens verksamhet.

Kunderna är både inhemska och utländska jägare och/eller företag, men även ett stort antal privatpersoner förekommer. Kunderna till de mindre jaktföretagen är ofta inhemska fritidsjägare.

Gränserna mellan de båda sidornas verksamheter är inte helt tydliga, eftersom till exempel fritidsjägare i allt större utsträckning köper jakter av professionella anordnare eller ställer upp som apportörer eller drevfolk på den professionella sidan.

Den svenska jakten omsätter stora belopp årligen. Olika studier finns som behandlar betydelsen och ekonomin av svensk jakt. Leif Mattsson med flera vid Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU, är kanske det tydligaste exemplet.

I en rapport studerades enkätsvar från jägare som var aktiva under jaktåret 2005-2006. Denna undersökning särskiljer inte den professionella jakten på de större egendomarna från svensk jakt i stort.

Studien visade att omsättningen av den svenska jakten årligen kan värderas till mer än tre miljarder. Granskar man siffrorna noggrannare finner man att det är klöviltsjakten som dominerar. Här har dock inte separat analyserats jakten på utsatt fågel och vad den betyder för gårdar och andra intressenter på landsbygden.

Jakt på olika arter

Fasaner jagas under hösten, från oktober till slutet av januari. De har då levt i frihet i minst tre månader, ofta längre. Fasan jagas vanligen vid klappjakt där fåglarna “störs” av ett antal drevfolk och apportörer för att de ska flyga över de utposterade skyttarna. Fasan jagas också över stående fågelhund.

Jakten på gräsand börjar sista veckan i augusti, och då har ällingarna som släpps från en uppfödning varit fria i minst åtta-tio veckor. Jakten sker oftast med en eller två hundförare, som stöter upp ändarna till jägare och apportörer. Skyttarna är utposterade på lämpliga pass runt vattnet och varje skytt har alltid en apporterande hund och hundförare bakom ryggen. Fällda fåglar apporteras snarast och apportören avlivar de fåglar som inte dött i skottögonblicket.

Jakten på raphöns startar i mitten av september och pågår till slutet av oktober. Raphönsen sätts ut senast sex veckor innan jakten startats. Jakten sker antingen med stående fågelhund, eller som drevjakt eller klappjakt. Vid jakt med stående fågelhund lokaliserar hunden fågeln på marken genom att känna dess vittring. Hunden fattar då stånd och står still och markerar på så sätt var fågeln finns. När skytten kommer fram till hunden och är redo för att skjuta stöter hunden på kommando upp fågeln, som sedan faller på uppflog.

Drev/klappjakt på raphöns sker i princip på samma sätt som när man jagar fasan.

Viltkött

– ett klimatsmart livsmedel

En gång i tiden levde huvuddelen av befolkningen på landet och hade nära till djurproduktionen och naturen. De flesta lantbruken var små brukade enheter och det fanns rikligt med fåltfågelarter och andfåglar i dessa miljöer. Man levde på vad gården och skogen producerade. Också våtmarkerna var fler.

En mångfald av arter var, kort uttryckt, en produkt av en mångfald i produktions-systemet och tvärtom.

I dag ser det annorlunda ut. Jordbruket är högt mekaniserat och livsmedelsproduktionen karakteriseras av stora driftsenheter och global handel. I den industrialiserade delen av världen överproduceras vissa livsmedel och andra importeras.

Mer än hälften av Sveriges och jordens befolkning lever i städer och urbaniseringen har medfört sämre kunskap om livsmedelsproduktion och om vad en sådan produktion innebär i realiteten. Möjligen kan man se det intresse som numera finns för närproducerad, klimatsmart, miljövänlig och djuretisk korrekt producerad mat som en reaktion på dessa nya förhållanden.

Viltkött

Runt fyra procent av allt kött som konsumeras i Sverige är viltkött. Vi äter mer vilt än ren, lamm och hästkött tillsammans. Viltkött har en mycket hög acceptans i Sverige. (*Rapport 6635, Viltkött som resurs, Naturvårdsverket 2014*).

Det uppfyller flertalet av de krav som ställs på en hållbar och korrekt matproduktion. I en SIFO-undersökning genomförd 2017, säger 89 procent av de tillfrågade att de är positivt inställda till jakt. Ett viktigt skäl till detta är det nyttiga, klimatsmarta viltköttet. (*Svenska Jägarförbundet/SIFO*).

Det finns internationella rapporter som redovisar fördelarna med produktion och konsumtion av viltkött från frilevande vilt eller stora viltrancher.

Man har frågat konsumenter om attityd till kött från vilda djur och djur i viltuppfödningar och jämfört svaren med attityd till konventionell köttproduktion. Det förra bedöms mer djurvänligt och etiskt av konsumenterna.

Det är ett stort plusvärde för viltet och viltköttet att det produceras av djuren och naturen själv, och i den debatt som förs idag om kött och "köttfabriker" får viltköttet alltid en positiv bild – när det nämns.

Vad gäller "nyttigheten" uppfyller viltkött, både vad gäller näringsinnehåll med låg fetthalt, fördelaktig fettsammansättning och höga halter av mineraler, klimatpåverkan och etisk kvalitet de krav som majoriteten av dagens konsumenter ställer. Viltkött innehåller inte heller antibiotika eller andra läkemedel. Det anses av allmänheten vara ett "rent och friskt" kött.

Trenden är idag att konsumtionen av viltkött ökar.

I Sverige finns det flera organisationer och institutioner som ger råd eller riktlinjer när det gäller konsumenternas köttval. WWF ger årligen ut en "Köttguide" där man utifrån ett miljö- och klimatperspektiv graderar olika köttformer. I denna guide får viltköttet klart godkänt och grönt ljus. Viltkött är klimatsmart mat och positivt att konsumera.

SLU redovisar i en annan undersökning att viltkött är bland det klimatsmartaste kött man kan äta. (*Röös, 2012*).

Naturskyddsföreningen har en positiv inställning till viltkött, däggdjur såväl som fågel, och framhåller viltets positiva bidrag till miljö- och klimatfrågorna.

Det finns alltså många olika fakta som visar viltköttets fördelar och att detta kött är en uppskattad och väl accepterad produkt i samhället. Det är snarare så att konsumenten efterfrågar mer viltkött, än tycker att det dödas för mycket djur i våra marker. Man skiljer heller inte på olika sorters viltkött. Kött från däggdjur och fåglar omtalas lika positivt, även om huvuddelen av det viltkött som konsumeras i Sverige kommer från däggdjur, främst från älg och vildsvin.

Detta betyder att de fåglar som släpps ut i naturen och därefter jagas för att bli livsmedel, tydligt omfattas av den positiva synen på viltkött. Beräkningar ger vid handen att det årligen produceras runt 500 ton fågelkött från de fåglar som släpps ut. Det är en omfattande mängd kött, som dock tyvärr i dagsläget inte hittar ut till den vanlige konsumenten eller stadsbon.

Viltkött anses som naturligt producerat, nyttigt, fritt från läkemedel och klimat-smart. Krav som de fåglar som fälls vid utsättningsjakt väl uppfyller.

Dagens jordbruk med hög köttproduktion, understödda av olika intresseorganisationer med sin bas i jordbruksområdet, förädlingsindustrin eller detaljhandeln, lägger ner stora resurser på att lyfta fram det positiva med våra svenska köttprodukter.

Mot bakgrund av de befintliga positiva attityderna hos den svenska allmänheten till viltkött, blir det intressant att se var viltköttet hamnar i praktik och debatt.

Det finns även fler restauranger som satsar på viltkött. Här har kött från utsatt fågel en viktig nisch att fylla då denna verksamhet innebär att restauranger kan få en säker tillgång till viltfågel under en längre tid av säsongen.

Fågeljakten på utsatt fågel ger stora mängder fint fågelkött av god kvalitet. Här finns således en tydlig potential för mer lokalt producerat och hållbart kött på marknaden. Här behöver ett intensivt arbete göras för att marknadsföra detta fågelkött och säkerställa att mängden kött som når butik eller restaurang ökar.

Att fågel jagas för konsumtion av kött är ett argument som huvuddelen av svenska folket accepterar. Ett utbud av viltfågel i våra butiker av änder, fasaner, raphöns, duvor, gäss, ripa, tjäder och orre skulle alltså vara ett fullt möjligt framtidsscenario, som även bidrar till att samhället bättre lever upp till Agenda 2030.

Avslutning

Wildlife Estates (WE Sweden) är den svenska grenen av en internationell organisation som finns i 19 europeiska länder och som arbetar aktivt med en "label" för att driva miljöarbetet på de enskilda egendomarna. De övergripande målen är hållbarhet och biodiversitet. Nätverket av WE-anslutna gårdar består i Europa av 380 gårdar, som tillsammans brukar över 1 800 000 hektar. Detta gör WE till i särklass största, privata organisation med mål att stärka den totala biodiversiteten i Europa.

Internationella Viltförvaltningsrådet (CIC) är en global organisation som arbetar med alla frågor som rör vilt- och naturförvaltning, skydd och bruk av världens vilt. Medlemmar är såväl enskilda personer som företag, organisationer och stater. CIC är en politiskt obunden, icke-vinstdrivande organisation. Utöver kärnverksamheten med frågor runt förvaltning av viltet och naturen, arbetar organisationen också med till exempel biståndsprojekt i Afrika.

De nämnda organisationerna har varit aktivt involverade i frågan om förbättringar av verksamheten runt uppfödning, utsättning och jakt på fågel. Perspektivet för organisationernas arbete i denna fråga är huvudsakligen långsiktig hållbarhet och biodiversitet, men också att närings- och rekreationsaspekten är relevant för Sveriges vidkommande. Arbetet faller väl inom ramen för vad som gäller för **Hållbar fågeljakt** och är en viktig framtida fråga för dessa organisationers arbete i Sverige.

Summary:

The principles of Sustainable Bird shooting in Sweden

*This publication is a compilation of the requirements which apply to a farm in Sweden to meet the demands for **Sustainable Bird Shooting**, regarding the activities the farm conducts with breeding, release and hunting of pheasants, partridge and mallards.*

Through active management of the landscape, effective game management supports the growth of game populations, allowing a sustainable harvest with positive benefits for other species, whilst avoiding population levels which could damage other land uses such as farming, forestry and nature conservation.

Sustainable habitat creation is needed for all gamebirds. Maintaining appropriate diversity of habitats is based on scientific research and observation. Habitats created, restored and managed to support gamebirds include woodland, hedgerows, field margins, game cover crops, wild bird seed mixes and wetlands.

Gamebirds should only be released and managed at densities appropriate to the local circumstances, so that there is a net environmental gain from undertaking such activity. All shoots, whether based on wild gamebirds, released gamebirds or a combination of both, should strive to achieve a net biodiversity gain on their land.

Gamebirds shall always be released in good time before the shooting season starts following the recommendations that apply to each species.

Following release of gamebirds, habitats should be provided to encompass their year-round needs. All birds should be fully adapted to life in the wild before the first shoot day.

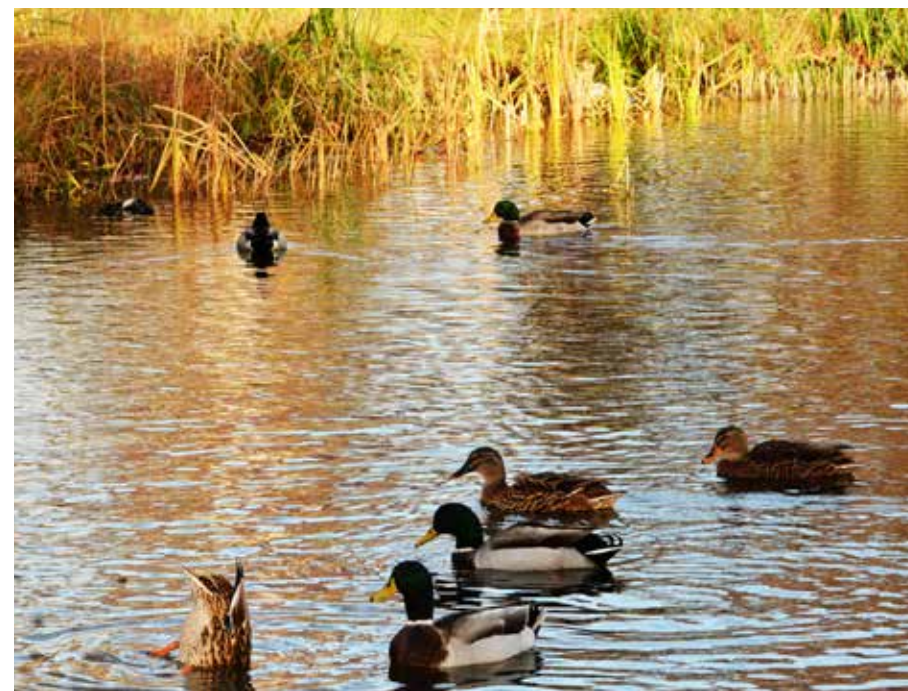
Bird shoots should assess their proposed bag by calculating the sustainable yield based on annual game counts and following **Sustainable Bird Shooting** in Sweden recommendations for sustainable harvest of wild game.

Game management provides an incentive to privately fund the creation, restoration and management of habitats across large areas of the countryside specifically for wildlife – something which is usually only incidental to other forms of land use such as forestry or farming.

Habitats created and managed to support released gamebirds include woodland, hedgerows, field margins, game cover crops, wild bird seed mixes and wetlands. Much other wildlife benefits from this habitat provision. Alongside the habitat provided and managed for gamebirds, predation control and supplementary feeding are often important aspects of game management. These activities can benefit a wide range of other wildlife.

Predation control is undertaken to reduce predation pressure. Many species, including several of conservation concern, benefit from predation control implemented to conserve gamebirds.

The predators targeted are common and successful generalists so a temporary reduction in their numbers locally will not jeopardise their population or conservation status.

Jaktetiska riktlinjer för uppfödning, utsättning och jakt på utsatt fågel

*Svenska Jägareförbundet, Sveriges Jordägareförbund,
Sveriges Yrkesjägarförening, Svenska Kennelklubben och
Lantbrukarnas Riksförbund har gemensamt utarbetat
följande riktlinjer för uppfödning, utsättning och jakt på utsatt fågel.*

Förändringar inom jord- och skogsbruket har tillsammans med annan miljömässig påverkan trängt undan ett flertal viltarter. Ofta krävs det betydande viltvårdsinsatser i form av biotopvård och hänsynstagande för att återskapa mera viltrika marker. Utsättning av vilt liksom även predator kontroll är komplement till detta.

Uppfödning av fasaner, änder och rapphöns för utsättning och jakt har i Sverige, och även i många andra länder, en lång tradition.

Syftet med utsättning av vilt är att etablera eller förstärka det naturliga viltbeståndet och att därigenom också öka markens jaktliga avkastning. För att utsättning och jakt skall lyckas krävs oftast anläggande av planteringar för viltskydd och/eller foderväxter, lähäckar, skogsbyrn och våtmarker. Även viltåkrar, skyddszoner utmed vattendrag, sprutfria zoner och andra hänsynstaganden i jordbruket har stor betydelse. Dessa åtgärder främjar i hög grad även de vilda bestånden av olika viltarter.

Jakt och viltvård i olika former bidrar även till ökad sysselsättning på landsbygden.

Alla viltbefrämjande åtgärder bidrar i hög grad till att den biologiska mångfalden ökar. Insekter, småfåglar och rovfåglar gynnas på olika sätt av de åtgärder som föranleds av de jaktbara arterna.

Uppfödning

- För viltuppfödning i större skala bör ansvarig personal ha genomgått utbildning på jaktvårdsskolorna Öster Malma eller Kalö, eller på annat sätt skaffat sig motsvarande dokumenterade kunskaper.
- Viltuppfödning ska ha erforderligt tillstånd från respektive myndighet.
- Viltuppfödning bör följa de särskilda rekommendationer som utarbetats av berörda organisationer.

Utsättning

- Utsättning ska ske i för respektive art lämplig biotop.
- Utsättningsfåglar ska vara i god kondition, väl fjädrade samt ha ett naturligt födosöks- och flyktbeteende vid jakttillfället. Biologiska skillnader gör att nyss nämnda kriterier infaller vid olika tidpunkter för respektive fågelart. Erfarenhetsmässig innebär det att utsättning för jakt ska ske; för fasan minst 2 månader, för gräsand och rapphöna minst 1 månad före första jakttillfället.
- Antalet utsatta fåglar ska anpassas till biotopens kvalitet och storlek.
- Utsättnings/foderplatser ska anpassas så att de smälter väl in i naturen och inte stör landskapsbilden.
- Utsättningsplatsernas utrustning som kullhus, burar och annan utrustning ska tas hem när de inte längre används.
- Platser som används kontinuerligt för utsättning och utfodring ska vårdas så att bestående slitage, skador eller miljöproblem ej uppkommer.
- Vid jaktträning och jaktprov med stående, stötande och apportering ska gällande Svenska Kennelklubbens föreskrifter och allmänna råd för utsättning av fågel.
- Fångstredskap ska vara typgodkända, tydligt märkta, i gott skick samt nyttjas enligt gällande regler.

Jakt

- Jägarna ska vara väl förberedda genom träningsskytte och ha god kunskap om lämpligt skjutavstånd.
- Jakten ska bedrivas med iakttagande av god jaktetik och ett allmänt jägarmässigt uppträdande.
- Tider för jakt och jaktträning med hund ska respekteras (16 augusti - 15/30 april).
- Skjutet vilt ska behandlas med vördnad och respekt. Eftersökshund/apportör ska alltid finnas med vid jakten i erforderligt antal.
- Skjutet vilt är livsmedel och ska behandlas därefter.
- Jakten ska bedrivas på ett sådant sätt att hänsyn tas till allmänheten.
- Tomhylsor, patronaskar och dylikt får ej lämnas kvar i markerna.
- Jakt ska inte bedrivas oftare än att viltet finner trivsel och återvänder i markerna.
- Viltstammarna ska beskattas med hänsyn till förekomst och årsförnyring.

Svenska Jägareförbundets jaktetiska riktlinjer

1. Vi respekterar viltet, naturen och samhället
2. Vi vårdar en naturresurs på ett hållbart sätt
3. Vi vårdar jaktens namn och rykte
4. Vi söker och förmedlar kunskap
5. Vi är nogga med säkerheten

***Under förutsättning att denna policy och övriga regler för uppfödning
av vildfågel för jakt, jaktträning och jaktprov följs anser berörda
organisationer att verksamheten är en tillgång i viltförvaltningen.***

Referenser

- Capstick m fl, i www.gwct.org.uk/research/scientific-publications/2019/capstick2019.
Centrum för vilt- och fiskforskning/SLU.
- Champagnon, J., M. Guillemain, J. Elmberg, M. Folkesson, & M. Gauthier-Clerc. 2010. Changes in Mallard *Anas platyrhynchos* bill morphology after 30 years of supplemental stocking. *Bird Study*. 57, 1-8.
- Champagnon j., M. Guillemain, J. Elmberg, G. Massez, F. Cavallo, M. Gauthier-Clerc. 2012. Low survival after release into the wild: assessing "the burden of captivity" on Mallard physiology and behaviour. *Eur J Wildl Res* 58:255-267.
- Champagnon, J., J. Elmberg, M. Guillemain, M. Gauthier-Clerc, J-D Lebreton. 2012a. Conspecifics can be aliens too: A review of effects of restocking practices in vertebrates. *J. Nat. Conserv.* 20, 231-241.
- Champagnon, J., Crochet, P.A., Kreisinger, J., Čížková, D., Gauthier-Clerc, M., Massez, G., Söderquist, P., Albrecht, T. & Guillemain, M. 2013. Assessing the genetic impact of massive restocking on wild mallard. *Anim. Conserv.* 16, 295-305.
- Champagnon J.; M. Guillemain, J-Y Mondain-Monval, G. Souchay. P. Legagneuz. V. Bretagnolle, F. Ingen van L. Bourguemestre & J-D. Lebreton. 2016. Contribution of released captive-bred Mallards to the dynamics of the natural population. *Ornis Fennica*, 93(1).
- Danell, K., R. Bergström, L. Mattsson, S. Sörilin, 2016, Jaktens historia i Sverige, Liber.
- Donald, P.F., Sanderson, F.J, Burfield, I.J. et al. 2006. Further evidence of continent-wide impacts of agricultural intensification on European farmland birds, 1990-2000. *Agriculture Ecosystems & Environment* 116(3-4): 189-196.
- Draycott, R. A. H., A. N. Hoodless, and R. B. Sage. 2008. Effects of pheasant management on vegetation and birds in lowland woodlands, *Journal of Applied Ecology*, 45, p 334-341.
- FAO Socio-Cultural values of Wildlife, Community Forestry Note 13, 1995.
- Food and Friends, Matrapporten 2019.
- Fuller, R.J., Noble, D.G., Smith, K.W. & Vanhinsbergh, D. 2005. Recent declines in populations of woodland birds in Britain: a review of possible causes. *British Birds*, 98, 116- 143.
- Game & Wildlife Conservation Trust, (GWCT), Fordingbridge, 2009. Conserving the grey partridge, 9 pp.
- Game & Wildlife Conservation Trust, (GWCT), Fordingbridge, 2020. www.gwct.org.uk/news/news/2020/october/well-run-shoots-can-make-a-positive-contribution-to-local-habitats-and-wildlife,-says-new-research-on-gamebird-releasing.
- Henderson, I.G., Ravenscroft, N., Smith, G. et al. 2009. Effects of crop diversification and low pesticide inputs on bird populations on arable land. *Agriculture, Ecosystems & Environment* 129(1/3): 149-156.
- Jönsson, A., 2015. Effects of created habitats on farmland biodiversity, Thesis University of Lund.
- LRF. www.lrf.se/mitt-lrf/nyheter/riks/2020/10/sveriges-bonders-miljoatgarder.
- Madden J.R. & Sage, R.B., 2020. Ecological Consequences of Gamebird Releasing and Management on Lowland Shoots in England: A Review by Rapid Evidence Assessment for Natural England and the British Association of Shooting and Conservation. Natural England Evidence Review NEER016. Peterborough: Natural England.
- Mattsson L, Boman M & Ericsson, G. 2008. Jakten i Sverige - Ekonomiska värden och attityder jaktåret 2005/06. Adaptiv Förvaltning av Vilt och Fisk, forskningsrapport nr 1.
- Mit Jagdtblad. mitjagdtblad.dk/fasanudsatning-er-ikke-i-sig-selv-skidt-for-rovfuglene.
- Naturvårdsverket, Viltkött som resurs, Rapport 6635, 2014.

Nordisk familjebok, Fasansläktet, andra upplagan, 1907.

Oldfield, T.E.E. et al. 2003. "Field sports and conservation in the UK". I Nature, vol. 423, maj 2003.

PACEC, 2007. The Economic and Environmental Impact of Sporting Shooting - a report prepared by PACEC on behalf of The British Association for Shooting and Conservation, Country Land and Business Association and Countryside Alliance. In association with Game Conservancy Trust.

Panek, M. 1992. The effect of environmental factors on survival of grey partridge (*Perdix perdix*) chicks in Poland during 1987–1989. *Journal of Applied Ecology* 29: 745–750.

Panek, M. 1997. The effect of agricultural landscape structure on food resources and survival of grey partridge (*Perdix perdix*) chicks in Poland. *Journal of Applied Ecology* 34: 787–792.

Pepin, D., Birkan, M. & Angibault, J.M. 2008. Factors affecting changes in grey partridge population dynamics in a French arable farmland over an eleven-year period. *European Journal of Wildlife Research* 54(2): 179–187.

Potts, G.R. 1986. The Partridge, pesticides, predation and conservation. Collins, London, 274 pp.

Reading R., P., Miller, B. & Shepherdson, D. 2013. The Value of Enrichment to Reintroduction Success. *Zoo Biol.* 32, 332–341.

Rymešová D, Tomášek O, Šálek M. 2012. Differences in mortality rates, dispersal distances and breeding success of commercially reared and wild grey partridges in the Czech agricultural landscape. *European Journal of Wildlife Research* 2013 Vol. 59, pp.147–158.

Röös, E., Mat-klimat-listan, SLU, Rapport 040 ISSN 1654 - 9406 Uppsala 2010.

WWF, 2019. Köttguiden/Viltkött.

Sage, Ludolf, Robertson. 2004, The ground flora of semi-natural woodlands in pheasant release pens in England, Elsevier at: www.sciencedirect.com.

Sage, Parish et al. 2005; "Songbirds using crops planted on farmland as cover for game birds", original Paper, presented for *European Journal of Wildlife Research*. Sept -05.

Schladweiler J.L. & J. R. Tester. 1972. Survival and Behavior of Hand-Reared Mallards Released in the Wild. 36:4, pp. 1118–1127.

Soutiere, E.C. 1989. Survival rates of hand-reared mallards released on 2 private farms. *J. Wildl. Manage.* 53, 114–118.

Stoate, Szczur, 2001; "Could game management have a role in the conservation of farmland passerines? A case study from a Leicestershire farm". *Bird Study* nr 48, British trust for Ornithology.

Statistiska Centralbyrån, Årsrapport 2020.

Svenska Jägareförbundet, SIFO-undersökning 2017.

Svenskt viltkött, Information hemsidan.

Söderquist, P., Norrström, J., Elmberg, J., Guillemain, M. & Gunnarsson, G. 2014. Wild mallards have more "goose-like" bills than their ancestors: A case of anthropogenic influence? *PLoS ONE*. 9, e115143.

Söderquist, P. & J. Elmberg. 2019. Utsättning av änder för jakt. Viltkonferens Naturvårdsverket. www.naturvardsverket.se/Kalendarium/Dokumentation-fran-seminarier/Viltkonferensen-2019.

Tapper, S.C., Potts, G.R., & Brockless, M.H. 1996. The effect of an experimental reduction in predation pressure on the breeding success and population density of grey partridges *Perdix perdix*. *Journal of Applied Ecology*, 33: 965–978.

Taylor W.A.; P.A. Lindsey; S.K. Nicholson; C. Relton; and H.T. Davies-Msotert; Jobs. 2020. Game and profits: The benefits of wildlife ranching on marginal lands in South Africa; *Biological Conservation*, 245.

Wassenaar A. 2016. Exploring South African consumers attitudes towards game meat, Dissertation Master of Science, University of South Africa.

Widemo, F. 2008. Betydelsen av predation och predatorkontroll för viltstammarna, i Vilt och viltvård, Svenska Jägareförbundets skriftserie för viltvårdsarbete.

www.gwct.org.uk/game/research/species/pheasant/the-impact-of-pheasant-release-at-exmoor-shooting-estates.

Hållbar fågeljakt

– ett bidrag till biologisk mångfald

I denna skrift har vi samlat fakta och information om många av de olika områden som har direkt beröring och betydelse för **Hållbar fågeljakt** och den ekosystemtjänst som denna verksamhet innebär.

Skriften är framtagen av Wildlife Estates (WE Sweden) och den svenska avdelningen av Internationella Viltförvaltningsrådet (Conseil International de la Chasse – CIC) i samarbete med olika organisationer och forskare inom området.

ISBN 978-91-519-7631-0